

І. О. Русанова

Суд присяжних в Україні

**проблеми становлення
та розвитку**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

І. О. РУСАНОВА

**СУД ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ
ТА РОЗВИТКУ**

МОНОГРАФІЯ

Харків
ВД «ІНЖЕК»
2005

ББК 67.99(2)92
Р88

*Рекомендовано до видання спеціалізованою вченою радою
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 4 від 17.10. 2003 р.)*

Рецензенти: **Михайленко О.Р.**— д-р юрид. наук, професор, завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Академії адвокатури України;

Бринцев В. Д.— канд. юрид. наук, доцент, голова Апеляційного суду Харківської області

Русанова І. О.

Р88 Суд присяжних в Україні: проблеми становлення та розвитку:
Монографія.— Х.: ВД «ІНЖЕК», 2005.— 184 с. Укр. мова

ISBN 966-392- 015-7

Вперше в Україні на монографічному рівні на основі Конституції і законів України, із використанням норм міжнародного права, законодавства зарубіжних держав, а також аналізу правозастосовної практики розроблено концептуальні засади формування і функціонування суду присяжних, визначено новий науковий напрямок у дослідженні проблем судового захисту прав людини, соціальних умов і державно-правових гарантій діяльності суду присяжних.

Для наукових і практичних працівників, студентів юридичних вищих навчальних закладів.

ББК 67.99(2)92

ISBN 966-392- 015-7

© Русанова І. О., 2005
© ВД «ІНЖЕК», 2005

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
Розділ 1. Історико-правова генеза основних моделей суду присяжних ..	12
1.1.Історико-правова генеза суду присяжних у країнах загального права	12
1.2.Історико-правова генеза континентальної (європейської) моделі суду присяжних... ..	31
Висновки до розділу	52
Розділ 2. Правова характеристика суду присяжних в Україні.....	56
2.1. Соціально-правова природа суду присяжних як форми участі народу в судочинстві	56
2.2. Проблеми нормативного регулювання вимог, що ставляться до присяжних	87
Висновки до розділу	116
Розділ 3. Організаційно-правові проблеми формування суду присяжних в Україні.....	118
3.1. Організаційно-правові проблеми складання списків присяжних.....	118
3.2. Методика відбору присяжних для розгляду конкретної справи	131
3.3. Проблеми організаційного забезпечення діяльності суду присяжних	147
Висновки до розділу.....	154
ВИСНОВКИ	156
ДОДАТКИ	160
ЛІТЕРАТУРА	173

CONTENTS

INTRODUCTION.....	7
Chapter 1. Historic and legal genesis of basic models of jury	12
1.1. Historic and legal genesis of jury in the countries of common law	12
1.2. Historic and legal genesis of continental (European) model of jury	31
Conclusion to the chapter	52
Chapter 2. Legal characteristic of jury in Ukraine.....	56
2.1. Social and legal nature of jury as a form of participation of people in legal proceedings	56
2.2. Problems of normative regulation of requirements put forward to jurors	87
Conclusion to the chapter	116
Chapter 3. Organizational and legal problems of formation of jury in Ukraine.....	118
3.1. Organizational and legal problems of making up of lists of jurors	118
3.2. Methodology of selection of jurors for consideration of some specific case	131
3.3. Problems of organizational support of jury's activities	147
Conclusion to the chapter	154
CONCLUSIONS.....	156
SUPPLEMENTS.....	160
LITERATURE.....	173

ВСТУП

Реалізація конституційної ідеї створення в Україні демократичної, соціальної, правової держави потребує проведення судово-правової реформи для створення ефективно діючого законодавства, а також судової системи, яка б забезпечувала реальне додержання прав і свобод людини. Однією з важливих ланок судово-правової реформи є запровадження в Україні суду присяжних. Сприйняття цього інституту вітчизняною державно-правовою системою вимагає зваженого підходу до цих процесів, врахування як історичного досвіду, так і практики діяльності суду присяжних у зарубіжних країнах.

Суд присяжних як надійний механізм судового захисту прав людини і основних свобод є невід'ємною складовою судочинства Англії, США, Австралії, Канади, Нової Зеландії. Цей інститут також добре відомий більшості європейських країн – Франції, Німеччині, Іспанії, Португалії, Російській імперії та ін. В цих країнах, а також в Російській Федерації суд присяжних діє і зараз.

Відповідно до ч. 4 ст. 124 Конституції України народ безпосередньо бере участь у відправленні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Тим самим проголошено дві форми участі народу в реалізації судової влади, що дозволить наблизити суд до суспільства і певною мірою подолати негативне ставлення до правосуддя з боку громадян. Це актуалізує дослідження правової природи, процедур організації та діяльності судів за участю представників народу.

Законом України «Про судоустрій» встановлено, що для розгляду справ, визначених процесуальним законом, у загальних апеляційних судах (крім Апеляційного суду України) діють суди присяжних. Закон також встановлює вимоги, яким мають відповідати присяжні. У той же час порядок формування суду присяжних, підсудність справ, організаційні та процедурні питання його діяльності ще не закріплені в законодавстві України і є предметом наукових спорів.

Безумовно, в законодавстві України має знайти відображення кращий досвід, напрацьований практикою діяльності судів присяжних у зарубіжних країнах, звичайно ж, з урахуванням особливостей національної правової системи. Тому науково корисними є порівняльно-правові дослідження нормативного регулювання цих питань в інших державах і пропозиції щодо можливості їх сприйняття вітчизняним законодавством в цій частині.

Досвід застосування нового українського судоустрійного законодавства комплексно поки що не досліджувався, хоча потреба в цьому є нагальною, особливо відносно організаційно-правових проблем формування і діяльності суду присяжних в Україні.

Метою даної роботи є створення концепції суду присяжних в Україні, аналіз його правової природи і соціального призначення в суспільстві, а також визначення і наукове обґрунтування комплексу пропозицій, спрямованих на створення нового й удосконалювання чинного законодавства і правозастосовної практики щодо суду присяжних.

Відповідно до цієї мети в процесі дослідження ставилися і вирішувалися такі основні завдання:

- простежити еволюцію суду присяжних і визначити правову природу його сучасних моделей;
- з'ясувати місце суду присяжних у судовій системі України;
- проаналізувати вимоги, що ставляться до присяжних, та розглянути особливості правового статусу присяжних;
- дослідити організаційно-правові проблеми формування та діяльності суду присяжних і запропонувати шляхи їх вирішення;
- розробити методикку добору присяжних для розгляду конкретної справи;
- сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства і правозастосовної практики організації суду присяжних.

Об'єктом цього дослідження є сучасний стан і подальший розвиток інституту суду присяжних в умовах становлення України як демократичної, правової держави, місце суду присяжних у суспільстві та судовій системі, організаційно-правові проблеми його фор-

мування та діяльності, а також еволюція законодавства і практики діяльності суду присяжних у різних правових системах.

Предметом даного дослідження є правовідносини, що виникають, змінюються і припиняються в процесі створення і функціонування суду присяжних, а також сукупність нормативних положень, які регламентують організаційні питання функціонування судів присяжних у різних державах, практика їх застосування в структурі судової та правоохоронної діяльності. Зазначені організаційно-правові положення аналізуються з огляду на існуючі проблеми, що мають бути враховані й вирішені при організації суду присяжних та оптимізації його діяльності в сучасних умовах розвитку України.

Емпіричною базою дослідження були законодавчі та інші нормативні акти України і зарубіжних держав, архівні джерела, статистичні дані, результати узагальнень практики формування судів присяжних у зарубіжних країнах, матеріали опитувань іноземних і українських професійних суддів.

Методи дослідження обрано з огляду на поставлені мету і завдання, з урахуванням об'єкта і предмета дослідження. Основу дослідження становить загальний діалектичний метод наукового пізнання реально існуючих явищ та їх зв'язок із практикою формування і функціонування суду присяжних під час здійснення судової влади. У процесі дослідження використовувалися системно-структурний, історичний, порівняльно-правовий, статистичний, логіко-юридичний, соціологічний та інші методи.

Одне з основних місць посідає системно-структурний аналіз, завдяки якому показано внутрішню побудову і проблеми організації суду присяжних, обґрунтовано взаємозумовленість і взаємодію цілей, завдань, форм і методів діяльності суду присяжних щодо відправлення правосуддя.

Використання історичного і порівняльно-правового методів дозволило типологізувати суди присяжних, визначити їх моделі, а також правову природу.

Метод функціонального аналізу дав змогу показати діяльність із формування суду присяжних як поліфункціональну, пов'язану з різ-

номанітними правовими проблемами, висвітлити її багатовекторне значення і роль у здійсненні правосуддя.

Догматичний аналіз норм чинного законодавства сприяв виявленню їх недоліків і формулюванню пропозицій щодо створення нових та вдосконалювання чинних норм з урахуванням правової природи, цілей і завдань суду присяжних у суспільстві.

Соціологічний метод використовувався при вивченні правозастосовної практики, контент-аналізу справ, розглянутих судом присяжних в інших країнах, при опитуванні й анкетуванні суддів Донецької, Запорізької, Луганської та Харківської областей щодо проблем формування і функціонування судів присяжних в Україні.

Всі методи дослідження використовувались у взаємозв'язку і взаємозалежності, що забезпечило всебічність, повноту та об'єктивність дослідження, коректність, переконливість і достовірність наукових результатів.

У роботі вперше сформульовано низку положень, що мають як теоретичне, так і практичне значення, а саме:

- 1) вперше досліджено теоретичні моделі (концепції) існуючих в історії цивілізації форм суду присяжних;
- 2) сформульовано правила і методику формування корпусу присяжних;
- 3) удосконалено вимоги, що ставляться до кандидатів у присяжні;
- 4) розроблено процедуру складання списків присяжних;
- 5) уперше в Україні запропоновано методику добору присяжних для розгляду конкретної справи;
- 6) сформульовано умови, необхідні для участі присяжних у судочинстві;
- 7) розкрито зміст і характер взаємовідносин судді та присяжних у процесі розгляду кримінальної справи;
- 8) розроблено процедуру інформування присяжних;
- 9) сформульовано організаційні методики участі присяжних у судовому засіданні;

10) внесено конкретні пропозиції щодо реформування судової системи, визначення місця в ній суду присяжних і закріплення відповідних положень у судоустрійному та процесуальному законодавстві України.

Сформульовані у роботі висновки та пропозиції можуть бути використані:

- у *нормотворчій діяльності* – для вдосконалювання правової регламентації порядку формування суду присяжних, вимог, що ставляться до присяжних, вирішення організаційно-правових проблем функціонування суду присяжних, оптимізації Закону України «Про судоустрій» та Кримінально-процесуального кодексу України;
- у *правозастосовній діяльності* – для забезпечення однаковості застосування законодавства, що регулює процедуру складання списків присяжних, їх добору для розгляду конкретної справи й участі в судовому процесі;
- у *науково-дослідній роботі* – для подальшого розроблення наукових та інформаційних основ діяльності суду присяжних і вирішення пов'язаних з цим проблем прикладного характеру;
- у *навчальному процесі* – при викладанні у юридичних навчальних закладах курсів конституційного права та кримінального процесу, організації судових і правоохоронних органів, прокурорського нагляду, організації роботи суду тощо, а також при підготовці навчальних посібників і методичних рекомендацій для суддів, присяжних, інших правозастосовувачів і написання публіцистичних матеріалів про суд присяжних.

Автор висловлює ширю вдячність своєму науковому керівникові професору *Марочкіну Івану Єгоровичу* за допомогу в розробці концептуальних основ організації суду присяжних в Україні і підготовці дисертаційного дослідження, положення якого відображені в цій праці.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ГЕНЕЗА ОСНОВНИХ МОДЕЛЕЙ СУДУ ПРИСЯЖНИХ

1.1. Історико-правова генеза суду присяжних у країнах загального права

Поняття моделі суду присяжних відображає практичний підхід до його побудови, оскільки модель (від лат. *modulus* – зразок) – це наперед зразок суду присяжних для його практичного створення.

В історії цивілізації існують різні види (форми) участі народу у відправленні правосуддя, які, на думку І. Я. Фойницького, можуть бути зведені до такого:

- 1) суд усього народу;
- 2) судні мужі або шефени старого германського права (*Schoffen*);
- 3) станові суди;
- 4) присяжні засідателі;
- 5) судові засідателі або шефени нового германського права.

Характерно, що народна участь у судовій діяльності забезпечувалася шляхом залучення «до неї кращих з повноправних громадян, що виконують судові обов'язки не з обов'язку служби, а як політичне право і державну повинність» [3, с. 118 – 119]. Причому якщо спершу судочинство виглядало засобом політичного владарювання натовпу, то згодом воно трансформувалося безпосередньо в суд, в якому найбільш реально забезпечуються права та інтереси сторін і справедливо здійснюється правосуддя [4, с. 46].

Особливу увагу дослідників привертала питання суду присяжних, його появи і розвитку, порядок формування і процедури діяльності. В той же час єдності поглядів на історію виникнення суду

присяжних не існує. Одні автори вважають, що суд присяжних зародився як інститут безпосереднього відправлення правосуддя народом [5, с. 3]. На їх думку, колегія геліастів у Стародавній Греції як судова установа створювалася на принципах, подібних до тих, за якими згодом формувалися сучасні моделі суду присяжних. Колегія геліастів обиралася з афінських громадян, виносила рішення на основі внутрішнього переконання, не мотивуючи його, і дійсно мала ознаки, властиві суду присяжних. Втім, навряд чи можна визнати цю судову установу особливою формою суду присяжних, як, між іншим, і римське журі юдексів, що в самому Римі періоду імперії переродилися в радників магістрату, а в 353 р. і зовсім були скасовані імператором Костянтином [6, с. 133]. Ті установи, що здійснювали судові функції, не мали своїх безпосередніх наступників. Із занепадом давньогрецької та давньоримської цивілізації суд у тій особливій формі, що була їм відома, зник назавжди. Тому ці судові установи слід розглядати як самостійні форми участі народу в здійсненні правосуддя.

Складовою сучасної теорії судочинства є англо-американська та франко-германська (континентальна) моделі суду присяжних [7, с. 5]. Кожна з моделей є результатом історичних надбань, втіленням в тій чи іншій мірі елементів всіх існуючих моделей [8, с. 10].

Слід також враховувати, що жодний тип суду присяжних не може надто довго залишатися первозданно чистим вже з тієї причини, що він існує в реальному світі, де все взаємозалежне і піддане взаємному впливу. Так, наприклад, англійський суд присяжних виявляє риси споріднення з ранньоісторичними скандинавськими та французькими судовими інститутами.

Оскільки Конституція України проголосила особисту участь народу у відправленні правосуддя через народних засідателів і присяжних (ст. 124), то в сучасних умовах в країні формується законодавча база, що регламентує порядок організації суду присяжних і процедуру його діяльності. Вирішення цієї проблеми буде успішним за умови усвідомлення соціального призначення і правової природи суду присяжних, способу його організації та механізму діяльності.

Уявляється, що для вирішення цієї проблеми необхідно провести дослідження еволюції суду присяжних, яке має включати його ретроспективну оцінку, а також сучасний критичний аналіз законодавства і практики його діяльності в країнах, де він існує. Причому при аналізі існуючих форм журі присяжних важливими є «дослідження їх історичних коренів, причин і умов, що викликали появу цього інституту і визначили шляхи його подальшого розвитку» [6, с. 133], а також систематизація наукових розробок і результатів узагальнення практики суду присяжних для визначення умов, завдяки яким цей суд може бути корисним для національної судової системи, встановлення й усунення недоліків в організації та діяльності інституту присяжних [9, с. 4].

Генеза суду присяжних передбачає, на наш погляд, дослідження п'яти основних етапів розвитку інституту присяжних в історії людської цивілізації.

Першим етапом слід вважати зародження журі присяжних у країнах Західної Європи та доступове трансформування його в суд присяжних.

На *другому етапі* суд присяжних стабільно і поступально розвивається протягом багатьох століть у «надрах» англосаксонського права. У процесі рецепції англійського процесуального права багато які з колишніх домініонів і колоній Об'єднаного Королівства прийняли практично в незмінному вигляді й англійський суд присяжних. На сьогодні не тільки в Англії, а й у США, Австралії, Ірландії, Канаді та Новій Зеландії успішно діє англійська модель суду присяжних [10, с. 234]. Тому аналіз процесуальних особливостей організації та діяльності суду присяжних у країнах англосаксонської правової системи становить безсумнівний інтерес.

Відправним пунктом *третього етапу* в розвитку суду присяжних можна вважати прийнятий у 1808 р. Кримінально-процесуальний кодекс Франції, в якому було здійснено спробу створити у Франції особливий, континентальний варіант суду присяжних. За справедливим зауваженням Ф. М. Решетнікова, «наполеонівський КПК істотно вплинув на законодавство багатьох країн різних континентів» [11, с. 211]. Держави, що входили до складу Французької

імперії або перебували в політичній залежності від неї, такі, наприклад, як Португалія, Швейцарія, Греція, Нідерланди, Люксембург, пішли шляхом створення суду присяжних. Як у Франції, так і в більшості цих країн паралельно з процесом трансформації суду присяжних у суд шефенів відбулася відмова від інституту присяжних. Тому досвід цих країн у сфері організації та діяльності суду присяжних можна розглядати лише в історичному аспекті, що звичайна річ має певний науковий і практичний інтерес.

Четвертий етап у розвитку суду присяжних слід пов'язувати з Указом імператора Олександра II про затвердження Статуту кримінального судочинства Російської імперії від 20 листопада 1864 р., що заснував суд присяжних у Російській імперії, до складу якої входила й Україна. Російський варіант суду присяжних, скасований у 1917 р., не був сприйнятий жодною державою, в тому числі й СРСР. Більше того, правовою доктриною в СРСР відкидалася будь-яка соціальна і практична цінність такого суду, хоча і визнавалася його позитивна роль у Російській імперії під час прийняття рішень у деяких кримінальних справах (наприклад, справа Віри Засулич).

У грудні 1991 р. СРСР як держава і суб'єкт міжнародного права припинив своє існування. Після його розпаду в деяких пострадянських державах, в тому числі й в Україні, законодавчо було проголошено створення суду присяжних. Тому зараз уже можна говорити про новий, *п'ятий етап* у розвитку суду присяжних.

Відтворюючи суд присяжних, Україна має прагнути сприйняти все краще, що було розроблено в ході реалізації перших чотирьох етапів.

Короткому аналізу етапів розвитку суду присяжних присвячено цей розділ, а дослідженню правової природи та проблем організації суду присяжних у сучасній Україні – наступні розділи.

Історико-правова генеза англійського суду присяжних

Навряд чи можна однозначно стверджувати, що «суд присяжних виник у Франції в часи судових реформ 829 р. нашої ери, у період правління короля Луї П'юса» [12, с. 116]. Очевидно, що суд присяж-

них – це колективно створений правовий інститут людської цивілізації. Більшість дослідників суду присяжних дійшли висновку про «нормандське походження журі присяжних, занесеного звідси в зародку до Англії і там під впливом місцевих умов розвиненого в завершеній інститут» [13, с. 218]. Тому історія виникнення і розвитку англійського журі присяжних може дати ключ до розуміння різних аспектів цього інституту в сучасних правових системах [6, с. 133].

У літературі проведений великий теоретичний аналіз діяльності суду присяжних в Англії [14 – 20]. Предметом дослідження даної роботи є лише основні риси суду присяжних Англії.

Соціальний лад англійського суспільства сприяв розвитку суду присяжних. Сучасні дослідники еволюції англійського суду присяжних вказують, що найважливіший елемент організації середньовічного англійського суспільства – *система колективної взаємної відповідальності* – стимулював виникнення первісної форми журі – *журі обвинувального*. На думку О. Л. Кондратчика, вже в ранніх актах англосаксонських королів можна натрапити на «паростки» цієї системи, що пізніше охопить усю територію Англії. В законах Етелберга (560 – 616 рр.) містилася норма, що пропонувала покладати виплату викупу за вчинення вбивства на родичів убивці, який переховувався; подібна норма була й у законодавстві Хлотара (673 – 685 рр.) [6, с. 134].

З появою в англосаксонському законодавстві норм процесуального характеру общинні зв'язки знаходять у них своє відображення. Найбільш поширений засіб вирішення спорів, що виникали у зв'язку із заповіданням однією стороною збитків іншій стороні, – *очисні присяги*, що вимагали підтвердження з боку так званих співприсяжників. Про очисну клятву співприсяжників згадується ще в законах короля Уїтреда (690 – 725 рр.).

Наприкінці першого тисячоліття в Англії було встановлено адміністративний поділ об'єднаних англосаксонських територій на графства, сотні та громади – фриборги, тидинги (як правило, вони об'єднували по 10 сімей), що були первинною ланкою проведеного поділу. При розгляді справи в суді позивач і відповідач представ-

ляли співприсяжників зі своєї громади. За законами короля Едгара (959 – 975 рр.) вільні люди, об'єднані в такий союз, не тільки виступали на підтримку присяги один одного, а й несли відповідальність за поведінку інших членів (наприклад, разом сплачували штрафи). Сотня (*hundred, wapentake*) – округ, до якого, як правило, входили 10 громад (тидингів), виступав формою колективної відповідальності. Законодавчо було закріплене правило представлення громадою свого члена до відповідальності перед королівським судом.

Закріплена Капітулом III так званого Уонтаджського кодексу (*Wantage Code*) короля Етельреда (978 – 1016 рр.) процедура відправлення правосуддя на загальній сходці (*gemote*) сотні являла собою, по суті, перше в історії Англії обвинувальне журі, що видавало суду членів сотні, які вчинили правопорушення. На думку О. В. Смирнова, цей документ допускає різні тлумачення. З огляду на те, що саме на великих землевласників (хлафордів), до яких належали й англосаксонські дворяни-гани, покладалося особисте поручительство за затримання протягом 12 місяців і з'явлення на суд підозрюваних членів адміністративної одиниці – сотні (*handred*), їх клятва не приховувати винного і не переслідувати невинного може бути витлумачена як зобов'язання поручителя, а не члена журі. Крім того, у 1017 р. королем Англії став син датського короля Кнуд, під час правління якого в Англії була проведена серйозна правова реформу. Тому логічно припустити, що Уонтаджський кодекс цілком міг зазнати пізніших переробок у нормандському дусі, так що обвинувальне журі (асизи) повністю могло виявитися суто скандинавським продуктом [2, с. 140]. Про це свідчить і той факт, що до самого нормандського завоювання Англії в 1066 р. у жодному документі про цей інститут більше не згадувалося ні слова. Про те, що асизи мають скандинавське походження, прямо говорить датський хроніст XII ст. Саксон Граматик, який писав, що ще в VII ст. Рагнар Ладброк, король датський, перший заснував «думу дванадцяти присяжних» [21, с. 37]. Дослідники судових органів скандинавських країн також зазначають, що норвезькі, так само як датські та ісландські прообрази судів – *тидинги*, діяли за процедурою, подібною до форм діяльності виниклих пізніше англійських журі, що обвинувачують і навіть

судять. Так, за твердженням Б. Утіна, у Швеції в кожному з округів діяв суд 12 мужів, рішенням яких обвинувачений міг бути «позбавлений руки, голови, життя, майна або грошей» [19, с. 27].

На рубежі IX – X ст. ст. ці судові форми переносяться скандинавами до Нормандії. На думку У. Бернема, «є свідчення появи якоїсь їх подоби в часи правління Людовика Благочестивого в 829 р. нашої ери». Так, у нормандському Збірнику кутюмів, поряд із указівкою про арешт, будь-яке інше питання, котре підлягає суду, може бути передане для вирішення місцевих присяжних людей – *jurata* [13, с. 216 – 222]. Їх повинні вибирати судді з людей, які не є ні родичами, ні перебувають у васальних відносинах і не можуть бути зазідані через будь-які інші підстави в упередженості.

Дослідження нормандських правових документів остаточно встановили, що ще в 1159 р. курія Генріха II Плантагенета постановила при розгляді справ про злочини в місцевих герцогських судах застосовувати розслідування через присяжних. При цьому таке розслідування, на думку М. О. Чельцова-Бебутова, не було в Нормандії нововведенням, оскільки було запропоноване ще Генріхом I в 1133 р. і тільки продовжувало застосовуватися. Дослідженнями доведено також, що в XI – XII ст. ст. присяжні існували в судах баронів, судах світських і духовних.

На початку існування інституту присяжних у Нормандії, як власне і в Англії, для проведення розслідування про встановлення винності була потрібна згода обвинуваченого. М. О. Чельцов-Бебутов, аналізуючи один зі збірників законів, чинних на той час у Нормандії (*Grand Coutumier de Normandie*), описує процедуру встановлення винності обвинуваченого, яка «протікала таким чином: скликалися люди, що могли мати відомості про вчинений злочин. Їх має бути не менше двадцяти чотирьох; вони не повинні бути упереджені через любов або ненависть. Це мають бути найбільш чесні та розумні люди з місцевості, де стався злочин. Суддя (бальї) по черзі допитує їх перед чотирма лицарями і записує їх показання. Потім приводять підозрюваного, представляють йому всіх «присяжних» і запитують, чи не заявляє він проти кого-небудь з них відводу. Потім викликають присяжних усіх разом; сказане ними повідомляється підозрювано-

му. Вони підтверджують під присягою сказане. І на підставі цього склад суду виносить вирок» [13, с. 218 – 219].

При цьому закон указує на своєрідне процесуальне становище присяжних. Кожний з них зобов'язується розповісти все, що він знає про життя і вчинки обвинуваченого і що він про них думає. З іншого боку, вони присягають у тому, що висловлять істину про предмет процесу згідно з тим матеріалом, який їм буде надано. У цій процедурі, як справедливо зазначає М. О. Чельцов-Бебутов, присяжні відіграють подвійну роль: з однаковим правом «можна стверджувати, що вони ще залишилися свідками, або, навпаки, вважати, що вони вже стали суддями» [13, с. 219].

В Європі ж досвід використання «присяжних, які говорять істину» з різних питань (часто навіть не пов'язаних з кримінальним переслідуванням, а, наприклад, при вирішенні спорів про королівське землеволодіння), що склався в імперії Каролінгів, вмирає з руйнуванням самої імперії, зберігаючись у Нормандії, де центральна влада залишалася сильною [22, с. 74].

Сутність процедури полягала в тому, що «добрі мужі», які представляли громаду, зустрічали приїжджаючих з центру суддів і повідомляли під присягою про всі злочини, вчинені на території громади, і про підозрюваних у них осіб. Для цього, як і при общинному дізнанні, докази були необов'язкові, достатньо було розголосу. Питання про винуватість звичайно вирішувалося шляхом застосування *ордалій*, але не поєдинку, що довго зберігався в паралельному обвинувальному суді.

Досвід використання «присяжних, які говорять істину» відомий з часів Карла Великого. Після розпаду його імперії та ослаблення центральної влади він був утрачений. Датські та ісландські тидинги VII – X ст. ст. дуже нагадували за характером своєї судової діяльності асизи [6, с. 134]. Разом з норманами ця форма потрапила до Франції, Англії і, можливо, до Росії.

В Англії перші відомості про подібний суд належать до епохи датської експансії проти англосаксів (IX – XI ст. ст.) і після нормандського завоювання її застосування стало ще більш регулярним

(спочатку для вирішення земельних позовів, а при Генріхові II Плантагенеті із прийняттям Кларендонських конституцій 1166 р.) – і в кримінальному процесі. Спочатку процедура вирішення справ через місцевих людей називалася цілком на розшуковий манер *inquisitio*, або дослідження,⁴¹ в імперії франків і *recognatio* [13, с. 174, 310], тобто розкриття, дізнання – в Англії, де вона одночасно іменувалася як *асизи* (*assize*) і тільки пізніше, з переходом до вирішення питання про винуватість за допомогою вердикту присяжних, одержала назву *журі* (*jury*). Формально це відбулося після прийняття в 1215 р. Великої хартії вольностей, але практично лише з останньої чверті XIII ст. за короля Едуарда I.

Таким чином, більшість дослідників історичних джерел у суді присяжних дійшли висновку, що англійський суд присяжних зобов'язаний своїм походженням запозиченому в Північній Франції та Нормандії звичаю розслідування через місцевих людей [фр. *du pays* (англ. *per pais*) – місцевість, район], який в Англії за часів короля Генріха II Плантагенета став асизами, а потім, після втрати останніми обвинувальної функції, поступово перетворився на *trial per pais, petty jury* – суд присяжних, що виносять вердикт.

Першим актом, з якого почалася судова реформа Генріха II в Англії, були Кларендонські конституції (асизи), в яких, крім окремих обвинувачень, передбачено додаткову процедуру на випадок, якщо «виявляться такі з тих, хто вчинив злочин, що ніхто не побажає або не насмілиться їх обвинувачувати». У цьому випадку 12 повноправних місцевих жителів за вказівкою шерифа присягають перед єпископом, «що вони знайдуть істину відносно цього згідно зі своєю совістю» [13, с. 175].

Для посилення королівської влади Генріх II передає королівським суддям низку повноважень судів сотень, графств, церковних і баронських судів, законодавчо оформивши це виданням у 1166 р. Кларендонської асизи та в 1176 р. Нортхемптонської асизи, що доповнила її. Обвинувальне журі почало функціонувати повсюдно, проводячи розслідування через 12 повноправних людей сотні і чотирьох повноправних людей села у графствах і сотнях [22, с. 109]. Журі мало повноваження заарештовувати обвинувачених або віддавати

їх на поруки сеньйору. Обвинувачення журі вислуховував роз'їзний суддя, і при ньому обвинуваченого мали піддати випробуванню.

Згідно з цими нормативними актами присяжні виконували функції розслідування, обвинувачення і виступали як свідки (знання обставин справи було обов'язковим для присяжного, у противному разі він міг бути навіть відведений суддею) і почасти як судді, оскільки вони не тільки визначали осіб, яких слід осудити, а й диференціювали їх за формою випробувань, яким ті піддавалися. Цей різновид кримінальної розправи Пітер Арчер називає *обвинувальним журі* [23, с. 184 – 185]. На думку О. В. Смирнова, асизи не зовсім коректно ототожнювати з журі, оскільки в останньому присяжні з обвинувачів перетворюються на суддів, а процес завдяки цьому стає змагальним. Саме асизи через журі переросли згодом в англійський суд присяжних [2, с. 140].

Початок нового етапу в розвитку англійського журі був пов'язаний з руйнуванням колишньої системи доказів. Церква засудила застосування ордалій як одну з форм встановлення істини у справі і заборонила священнослужителям брати участь у їх виконанні. Спочатку судова практика відмовляється від застосування очисної присяги, хоча формально її було скасовано лише в 1833 р. Актом парламенту 1219 р. застосування ордалій скасоване повністю. Це викликало потребу в створенні нових процесуальних форм прийняття рішення у справі, що розглядається. На практиці це не породило значних змін, оскільки саме до 20-х рр. XIII ст. було впроваджено *журі, що судить*. Адже ще в 1194 р. функції вирішення справи надавалися журі, що складалося з 12 лицарів, які звинувачували осіб у вчиненні злочинів, а також розглядали і вирішували кримінальні справи [24, с. 34]. Практика, що складалася таким чином, очевидно, знайшла своє відображення у Великій хартії вольностей (1215 р.), де було проголошено *право на суд рівних*.

На початку існування суду присяжних мале журі (що судить), бувало своє рішення, по-перше, на поданнях великого журі (що обвинувачує), по-друге, на заявах сторін і, по-третє, на власних пізнаннях.

Поділу двох колегій присяжних і корпусу свідків передував тривалий період. Спочатку присяжні, що обвинувачують, нерідко пе-

реходили в ранг присяжних, що судять, хоча між виконанням цих двох обов'язків лежали повторна присяга і можливість відводу з боку відповідача. У 1351 р. світ побачив статут, в якому зазначалося, що участь у великому журі (що обвинувачує) є безперечною підставою для відводу присяжного при включенні його до малого журі (що судить). До початку ж XV ст. (період правління Генріха IV) з'являється журі, яке в основному функціонує в прийнятих сучасних формах.

Проте до складу великого і малого журі входили особи, обізнані у фактичних обставинах справи. Процес залучення в судочинство додаткових свідків факту (крім включених до складу журі) починається в середині XV ст. (період правління Едуарда I). У 1457 р. законодавчо встановлюється положення про те, що кожний може повідомляти в суді про будь-яку обставину справи. Слід визнати, що до XV ст. суд присяжних остаточно сформувався як орган, який виявляє фактичну сторону справи.

Сучасної форми англійський суд присяжних набув тільки в кінці XVII ст. У рішенні судді Вогана у справі Пенна і Міда відносно присяжного Бушеля (1670 р.) було сформульовано, по-перше, положення про неможливість сполучення функції свідка і присяжного і відповідно вилучення свідків зі складу колегій (присяжний, який має відомості про справу, повинен заявити про це суду і бути приведеним до присяги як свідок); по-друге, заборону піддавати відповідальності присяжного засідателя за виправдання обвинуваченого. Завдяки цьому рішенню суд присяжних став незалежним і неупередженим органом. Присяжні перестали бути свідками у справі і не могли бути притягнуті до відповідальності за винесений вердикт, що дозволило їм дотримуватися своєї думки з питань, які стосувалися фактичної сторони справи. Це означало повну зміну в позиції присяжних у судовому процесі в порівнянні з тим, заради чого створювалися в X – XII ст. ст. мале і велике журі [13, с. 296].

Крім того, прийнятий в Англії в 1679 р. Habeas Corpus Act зміцнив повноту судової влади, Білль про права 1689 р. виключив створення надзвичайних судів, а Акт про спадкоємність престолу 1701 р. встановив незмінюваність суддів.

У 1792 р. в Англії було прийнято закон про наклеп у пресі (Закон про лейбелі), який «остаточно встановив за присяжними право вирішувати питання не тільки про сам факт опублікування інкримінованого твору, а й про загальний зміст його і питання про винність» [17, с. 114 – 115].

До початку XVIII ст. для суду присяжних стала характерною практика винесення рішення у судовій справі виключно на підставі тільки тих доказів, що стосуються справи, яка розглядається, і пред'явленні у судовому засіданні доказів. У 1816 р. цей процес загалом було завершено. Палата лордів прийняла рішення про те, що присяжний повинен приймати вердикт, заснований на доказах, пред'явлених і досліджених у судовому засіданні (рішення лорда Елленборо).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. залишки асиз можна знайти в англійському процесі в інституті великого журі (*grand jury*), яке може здійснювати публічне обвинувачення – *presentment*, тобто «безпосередньо без попереднього дослідження і скарги, засудити обвинуваченого за особисто відомий йому злочин» [3, с. 28]. Згодом інститут великого журі перестав заслуговувати права на існування. Пояснення цьому знаходимо в такому: «...таємне й одностороннє судочинство, як воно проводиться у великому журі, де допитують тільки свідків з боку обвинувачення, причому часто поверхово, а підсудного не допитують узагалі, не залишаючи останньому дійового засобу захисту. Тим більше що перед цим судом свідки можуть давати неправдиві показання, які неможливо перевірити. Фактично велике журі перестає функціонувати після прийняття в 1933 р. Закону про відправлення правосуддя й остаточно скасовується Законом 1948 р. про кримінальне правосуддя» [18, с. 273].

Зараз в Англії велике журі не застосовується, лише в деяких штатах США воно ще зберігається.

Отже, на початковому етапі становлення суду присяжних в Англії присяжні були своєрідними свідками і підтверджували відомі їм до суду обставини. Суддями присяжні стали тільки в XII ст. після того, як одержали право вислуховувати показання свідків та інші докази і вирішувати на їх підставі справу своїм вердиктом (лат. *vere dictum* – справедливе покарання). Виникнення інституту присяж-

них з обізнаних осіб знайшло відображення в англійському процесі у вигляді положення про те, що присяжні судять тільки про факт, а коронні судді – про право [20, с. 11].

У сучасній Англії суд присяжних розглядає як кримінальні справи, так і цивільні спори. Порядок організації та діяльності суду присяжних регулюється такими законодавчими актами, як: Закон про здійснення правосуддя 1970 р. (Administration of Justice Act, 1970, ch. 31, P. J. A.); Закон про суди 1971 р. (Court's Act, 1971, ch. 23, P. J. A.), що передбачає створення суду Корони і наділяє останній (замість низки колишніх судових установ) правом розгляду справ по першій інстанції, в тому числі за участю присяжних; Закон про присяжних 1974 р. (зі змінами 1984, 1988 pp.) (Juries Act, 1974, ch. 23); Закон про кримінальне право 1977 р. (Criminal Law Act, 1977, ch. 45); Закон про Верховний Суд 1981 р. (Supreme Court Act, ch. 54); Закон про поліцію і докази у кримінальних справах 1984 р. (Police and Criminal Evidence Act, 1984, ch. 60); Закон про державних обвинувачів 1985 р. (Prosecution of Offences Act, 1985, ch. 23); Закон про суди і правове обслуговування 1990 р. (Courts and Legal Service Act, 1990, ch. 41); закони про кримінальне правосуддя і громадський порядок 1994 р. (Criminal Justice and Public Order Act, 1994, ch. 330); Закон про кримінальний процес і розслідування 1996 р. (Criminal Procedure and Investigations Act, 1996, ch. 25) та ін.

До 1971 р. присяжні брали участь при розгляді справ у четвертних сесіях графств, судах асизів, відділенні Королівської лави або Центрального кримінального суду [25, с. 34 – 36]. Створений у 1971 р. суд Корони регулярно проводить засідання у шести округах, центри яких розташовані в найбільших містах Англії та Уельсу, і розглядає по першій інстанції за участю присяжних такі категорії справ: 1) державна зрада і піратство; 2) тяжке і просте вбивство; 3) геноцид; 4) видача державної таємниці; 5) дітовбивство; 6) зґвалтування; 7) статеві зносини з неповнолітньою; 8) заклик до заколоту, заколот; 9) порушення правил руху транспорту, що спричинили смерть потерпілого; 10) нанесення ран або умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень; 11) насильницьке вторгнення в нічний час до чужого приміщення; 12) грабїж; 13) злочини, передбачені зако-

ном про відповідальність за підробку документів; 14) підбурювання, замах і змова з метою вчинення вищевказаних злочинів і т. ін.

Присяжні в Англії, за образним висловлюванням М. М. Полянського, вважаються «суддями факту», тобто вони не вирішують питань права [17, с. 319 – 320]. Більше того, за англійським законодавством вони можуть бути відсторонені на час розгляду судом суто юридичних питань. Так, під час обговорення в судовому засіданні питань про законність методів одержання доказів присяжні підлягають виведенню із залу засідання [26, с. 58]. Утім, «норми права не відділені глухою стіною від питань факту, оскільки існують певні правові норми, що встановлюють порядок, якого слід дотримуватися, вирішуючи питання факту, а також передбачають ті докази, що вимагаються для винесення рішення» [23, с. 26].

За Законом про розгляд справ у суді (1981 р.) вердикт виноситься присяжними більшістю голосів (10 з 11 або 12; 9 з 10), однак суддя може вимагати винесення одноголосного вердикту [27, с. 55]. За рішенням судді допускається повторне обговорення вердикту за умови, якщо, на його переконання, присяжні радилися недостатньо довго. Ніхто не має права вимагати від журі мотивації вердикту про винність. Більше того, той, хто спробує проникнути в таємницю дощадної кімнати, може бути покараний у кримінальному порядку.

При винесенні присяжними обвинувального вердикту питання про міру покарання вирішує суддя у вирокі. Причому вирок може бути винесено суддею за кілька днів і навіть місяців після вердикту, протягом яких чиновники служби пробації з'ясовують умови життя, виховання, роботи підсудного, встановлюють інші випадки його конфліктів із законом. Одержавши цю інформацію, яка, звичайно, не може бути доказом винності особи, суддя призначає покарання, тобто приймає рішення на основі кримінального закону [28, с. 51].

Оскарження у формі апеляції можливе тільки у разі винесення обвинувального вердикту присяжних. Право на апеляцію має тільки засуджений. За Законом про апеляцію у кримінальних справах (1966 р.) апеляція надсилається до кримінального відділення Апеляційного суду, де вона підлягає розгляду колегією з трьох суддів-професіоналів. Практика апеляційного суду свідчить, що найчастіше

підставами скасування вердикту присяжних є явні порушення процесуального порядку розгляду справи, а також неправомірна поведінка судді або присяжних. Так, рішення про новий розгляд справ апеляційним судом приймалися у випадках, коли присяжні виносили вердикт шляхом жеребкування; коли вони упереджено ставилися до однієї зі сторін, не вислухавши докази іншої сторони; коли суд було введено в оману адвокатом і коли суддя заважав одній із сторін проводити перехресний допит [18, с. 417]. До того ж виправдувальний вердикт присяжних був остаточною і оскарженню не підлягав.

На початку ХХ ст. погляд на суд присяжних як на непорушний і священний судовий інститут змінився: його значення як суду в англійському судочинстві зменшилося. На думку дослідників суду присяжних, «основними причинами цього явища були ослаблення прерогатив королівської влади в сфері правосуддя, швидке збільшення обсягу цивільних позовів і ще більш стрімке зростання сумарної юрисдикції (тобто спрощених процедур) у кримінальних справах» [29, с. 43]. Лунають і слова критики на адресу присяжних за їх «надмірну чутливість до риторики і за відсутність досвіду при оцінюванні доказів» [25, с. 44 – 45].

У той же час в Англії не ставиться під сумнів саме існування суду присяжних. Навпаки, англійська правова доктрина високо оцінює діяльність цього суду [18, с. 274]. Присяжних у кримінальних справах визнають бар'єром, що відокремлює народні свободи від прерогативних повноважень корони, а суд присяжних – основою конституційної свободи, на якій тримається все правосуддя. «Нехай ніхто не думає, що народ якоюсь мірою настроений проти судового розгляду за допомогою присяжних. Протягом надто тривалого часу присяжні були оплотом наших свобод, щоб будь-хто з нас намагався це змінити. Коли людину обвинувачують у серйозному злочині, тоді суд присяжних не має собі рівних» [18, с. 412].

Таким чином, унаслідок розвитку суспільства, становлення англійської державності журі присяжних було остаточно оформлено як правову субстанцію, діяльність якої спрямовувалася на захист громадян від сваволі влади, і тим самим журі розглядалося як необхідний державно-правовий демократичний інститут [30, с. 28 – 29].

Історико-правова генеза суду присяжних США

Англосаксонська модель суду присяжних майже повністю запозичена США, а також багатьма англійськими колоніями, які формували основи свого права під впливом англійського законодавства. За справедливим зауваженням С. І. Добровольської, розбіжності між англійським судом присяжних і судами присяжних у цих країнах викликані не його модернізацією, а скоріше національними та соціально-політичними умовами життя, що склалися в цих країнах [8, с. 34].

Право людини, обвинуваченої у вчиненні злочину, бути судимою рівними їй за соціальним станом розглядається як фундаментальний елемент правосуддя в Сполучених Штатах. Американське коріння права на суд присяжних бере початок від Великої хартії вольностей 1215 р. як основи британських конституційних свобод. Подальший розвиток законодавства США відбувався багато в чому самостійно.

Створюючи Конституцію США, її засновники вважали за необхідне включення суду присяжних до системи кримінального правосуддя, оскільки, і не безпідставно, гадали, що суд присяжних зможе стати останнім захистом для тих, хто вважав себе обмеженим унаслідок незаслужених утисків або очевидної несправедливості [31, с. 12].

Право бути судимим судом присяжних міститься в розд. 2 ст. II Конституції Сполучених Штатів, де говориться, що «за винятком імпічменту, той, хто вчинив злочин, має судитися судом присяжних». У Шостій поправці до Конституції Сполучених Штатів також сказано: «При всякому кримінальному переслідуванні обвинувачений має право на швидкий і публічний суд безсторонніх присяжних...». Гарантії, надані розд. 2 ст. II і Шостою поправкою до Конституції, є обов'язковими для всієї федеральної судової системи США і забезпечують право на суд неупереджених присяжних «у всіх кримінальних справах». Однак Верховний Суд США прийняв більш вузьке тлумачення конституційного права на суд присяжних. Зараз суд присяжних гарантований стосовно до всіх небезпечних і менш небезпечних злочинів. Злочин вважається небезпечним, якщо припустиме за кримінальним кодексом покарання за його вчинен-

ня перевищує шестимісячний строк тюремного ув'язнення. Суд за участю присяжних не надається у разі, коли злочин класифікується як дрібний і за його вчинення може бути призначене покарання у вигляді шестимісячного строку ув'язнення або більш м'яке покарання (рішення Верховного Суду США в справі «Шефф проти Шнаккенберга», 1966 р.) [32, с. 2 – 44].

Крім федеральної судової системи штати створили власні судові органи. Права обвинуваченого в суді штату не застерігаються ні в ст. II розд. 2, ні в Шостій поправці. Тому спочатку обов'язковість суду присяжних для федеральних судових органів не вважалася такою, що стосується кримінальних справ, розглянутих судами на рівні штатів. Суди штатів обґрунтовували це Чотирнадцятою поправкою до Конституції США. Однак Верховний Суд США вирішив, що гарантоване Конституцією США право бути судимим судом присяжних є «основним для американської системи правосуддя» і реалізація закладеного в Чотирнадцятій поправці до Конституції США положення про те, що «жоден штат не може... позбавити будь-яку особу життя, волі або власності без належної правової процедури, має здійснюватися саме через суд присяжних» (рішення Верховного Суду США в справі «Дункан проти штату Луїзіана», 1968 р.) [32, с. 2 – 44]. Право на суд присяжних дозволяє «враховувати норми моралі та поєднати правосуддя з милосердям, коли докази свідчать про те, що обвинувачений винний у злочині або причетний до нього» [33, с. 244]. З того часу і донині право бути судимим судом присяжних гарантоване Конституцією США в кримінальному судочинстві як на федеральному рівні, так і на рівні штатів.

У цивільному судочинстві право на розгляд справи судом присяжних гарантується Сьомою поправкою до Конституції США. У свою чергу право на суд присяжних у цивільних справах має бути закріплене в конституції відповідного штату США. Сьому поправку тлумачать таким чином: право на процес у суді присяжних поширюється тільки на «*позови за законом*», але не на «*позови по праву справедливості*» [34, с. 7]. Звичайно цей термін означає, що процеси в судах присяжних не проводяться у справах, котрі вимагають особливих засобів судового захисту. Так, право на суд при-

сяжних відсутнє у разі подання позову на одержання судової заборони, або на розлучення, або на порядок регулювання особливих умов контракту. Однак право на суд присяжних існує в справах із заподіяння тілесних ушкоджень або заподіяння майнової шкоди, а також на випадки порушення контракту, що тягнуть за собою істотні фінансові втрати, тощо. В сучасних умовах у судах першої інстанції США фактичні аспекти судових справ вирішуються судом присяжних або ж сторони відмовляються від цього права. Є особливості також у тому, що в різних штатах існують свої відмінності щодо того, чи зобов'язане одне журі присяжних дотримуватись раніше винесеного рішення іншого журі того ж суду. Коли різними журі приймаються суперечливі рішення з одного й того самого питання, такий конфлікт вирішується його переглядом у Верховному Суді штату.

В юридичній літературі було проведено серйозний теоретичний аналіз інституту суду присяжних у Сполучених Штатах Америки [31; 34 – 41]. У цьому дослідженні розглядатимуться лише основні організаційні риси інституту суду присяжних США у порівнянні з Англією.

Американському судочинству відомі дві форми залучення присяжних до розгляду судових справ – *велике* і *мале журі*. Велике журі називається так за традицією, бо раніше складалося з більшої кількості присяжних, ніж мале журі. До його складу входить від 15 до 23 присяжних, а до малого – завжди не більше 12 осіб.

Основною функцією великого журі є перевірка обґрунтованості обвинувальних актів прокурора. В той же час його ефективність як складова механізму захисту від незаконного обвинувачення, за оцінкою американських юристів, досить слабка. За даними статистики, за результатами попереднього слухання справи в суді припиняється від 5 до 15% справ, у той час як після розгляду справи великим журі – від 3 до 8% [34, с. 18 – 22]. Це призводить до обмеження сфери діяльності великого журі. Так, згідно з Правилами кримінального судочинства в районних федеральних судах затвердження обвинувального акта великим журі обов'язкове лише тоді, коли йдеться про злочин, що карається смертною карою (п. 7 а, в).

Журі присяжних, що розглядає справу по суті, прийнято назвати малим журі через те, що його склад не повинен перевищувати 12 осіб, але не може бути меншим 6 (рішення Верховного Суду США в справі «Беллью проти штату Джорджія», 1978 р.) [32, с. 2 – 44]. Правила кримінального судочинства в районних федеральних судах установлюють таке: «Присяжних має бути 12, але в будь-який момент до винесення вердикту сторони можуть застерегти в письмовій формі за згодою суду, що журі складатиметься з будь-якого числа, меншого від 12» (правило 23-13). Тут простежується аналогія із сучасним англійським правом, за яким вердикт може виноситися не 12, а 11 або 10 присяжними.

До функцій малого журі входять оцінювання доказів і винесення вердикту з питань факту, тобто встановлено чи ні подію злочину і винність підсудного.

У федеральних судах і в більшості окружних судів штатів залишається класичне уявлення про присяжного, як про «суддю факту». Присяжні у своєму вердикті лише вирішують питання про винність або невинність особи, а професійний суддя визначає міру покарання. Проте за законодавством деяких штатів США присяжні у своєму вердикті повинні також вирішувати питання покарання (наприклад, про застосування смертної кари та ін.).

Слід зазначити, що в судовому процесі головуючий (професійний суддя) має процесуальні можливості впливати на присяжних, особливо у федеральних судах. Так, він має право не тільки керувати ходом судового засідання, а й рекомендувати присяжним, як їм слід оцінювати ті чи інші докази в справі, радити, який вердикт (обвинувальний чи виправдувальний) їм слід винести.

На відміну від Англії, де виправдувальний вердикт присяжних не підлягає перегляду, в США закон допускає, що суд може призначити новий судовий розгляд в «інтересах правосуддя», якщо винесений вердикт присяжних не відповідає розглянутим доказам або закону.

Англосаксонську модель суду присяжних крім США було сприйнято також в Ірландії, де справи за участю присяжних розглядають Центральний кримінальний суд (Вищий Суд Ірландії) і Окружний суд Ірландії. Суд присяжних в Ірландії розглядає по першій інстан-

ції кримінальні справи про всі серйозні злочини, переслідувані за обвинувальним актом, крім справ про вбивство, зраду і піратство. Вердикт про винність виноситься 12 присяжними одногolosно.

За законодавством Канади обвинувачений має право вимагати, щоб його справу було розглянуто по першій інстанції в суді графства за участю присяжних, якщо тільки вчинений ним злочин не переслідується в сумарному порядку і не входить до виключної компетенції магістратських судів. Журі присяжних у кримінальних справах складаються з 12 осіб, і при винесенні вердикту, як правило, потрібна їх однастайність. Суд присяжних діє також у верховних судах кожної з 10 провінцій Канади.

З обов'язковою участю присяжних розглядає справи про кримінальні злочини, переслідувані за обвинувальним актом, Верховний Суд Нової Зеландії. У розгляді кримінальних справ також беруть участь 12 присяжних.

1.2. Історико-правова генеза континентальної (європейської) моделі суду присяжних

Історико-правова генеза суду присяжних Франції

Для континентальної (європейської) системи судочинства класичним є французький тип судочинства [42, с. 8 – 10]. За образним висловлюванням О. В. Смирнова, якщо англійський процес можна назвати «fantasy» у світі юстиції, то французький тип – це класика судової справи [2, с. 158]. Французький тип судочинства має в сучасному світі найбільше поширення і послужив вихідною моделлю для побудови юстиції в таких країнах, як Бельгія, Італія, Іспанія, Португалія, у державах Латинської Америки, в Люксембурзі, Нідерландах, Алжирі, Тунісі, Японії, у країнах Індокитаю і франкомовних африканських державах. Вона вплинула на законодавство більшості держав Східної Європи, в тому числі України. Саме в історії французького судочинства корениться багато проблем побудови і діяльності суду присяжних. Отже, без його аналізу вирішення цих проблем може бути дуже ускладнене.

Вивчення системи суду присяжних, що існувала у Франції в минулому столітті, ще тим більш важливе для України сьогодишньої, оскільки російська модель суду присяжних за Статутом кримінального судочинства Російської імперії від 20 листопада 1864 р. увібрала в себе все те краще, що було в англійському і французькому підходах до суду присяжних.

Здійснювана в Україні кримінально-правова реформа свідчить про все більше зміщення вітчизняного кримінального процесу в бік країн системи загального права. Це відображається у характері змагального процесу, у зниженні ролі суду у витребуванні доказів, у наданні сторонам права визначати порядок дослідження доказів, у фактичному поділі свідків на свідків обвинувачення і захисту, у наданні суду права на арешт тощо.

Суд присяжних Франції є прикладом видозмінення його протягом значного часу, що обумовлено перш за все змінами у кримінальному процесі цієї держави. Історично в розвитку французького суду присяжних можна виділити кілька етапів.

Перший етап – франкський (VI – VIII ст.). Розгляд справ за обвинуваченням у вчиненні злочину здійснювався з використанням ордалій – так званим *малбергом*. Як правило, його очолював граф, якого призначав король, і до його складу входили також «судні мужі» – рахімбурги, або скабіни. Інститут *рахімбургів* певною мірою аналогічний інституту *шефенів* – старому німецькому судовому інституту. В сучасній французькій судовій системі цей інститут застосовується під евфемізмом «суду присяжних». Однак в юридичній літературі справедливо зазначається про те, що не можна визнавати це результатом безпосереднього впливу на сучасний французький процес давніх німецьких форм, оскільки КПК Франції 1958 р. у цій частині явно запозичив німецький юридичний досвід XX ст.

На *другому етапі* (приблизно з IX до XIII ст.) діяв «суд рівних», або «суд перів». У середньовічному французькому суспільстві розвинуті васальні відносини породили складний соціальний організм, у якому зв'язок «сильних» міг бути тільки зв'язком «рівних». Стаючи васалом, особа ніби обдаровувалася сюзереном заступництвом і ставала йому рівним. За це васал віддячував сюзерену відповідним

«дарунком» – відданістю і службою. Крім того, зв'язки «рівних» складалися не тільки по вертикалі, а й по горизонталі, залежно від того, яким ремеслом займався васал (громади, цехи та гільдії, корпорації, чернечі та лицарські ордени, середньовічні університети і т. д.) [43, с. 206 – 207].

Судочинство в цей період здійснюється «судом рівних» гласно і з елементами змагальності, бо кожна вільна людина має право бути судимою лише рівними собі. На думку О. В. Смирнова, «суд рівних» не поширювався на кріпаків сервів, відносно яких їх власник чинив кримінально-адміністративну розправу. До початку XIII ст. «суд рівних» у такому вигляді вже застосовується рідко і на зміну йому приходять інститут *enqueste du pays* – **розслідування через місцевих людей**. Цей інститут, очевидно, впроваджено у Франції, як і в Англії, норманами. Хоча задля справедливості слід зазначити, що за короля Карла Великого у Франції було введено **інститут королівських посланців** (*missi dominici*), основною функцією яких була перевірка діяльності місцевої влади. Втім, посланці могли опитувати під присягою представників місцевих громад про підозрюваних у злочинах і тим самим нагадували роз'їзних суддів. Ця судова форма називалася *inquisitio*. Здійснювалася вона нерегулярно і скоріше була не результатом власної правотворчості франків, а запозиченням уже наявного судового досвіду норманів [44, с. 157 – 177].

Таким чином, середньовічна французька форма «суду рівних» надалі мала своє продовження. Трансформувавшись у процедуру *enqueste du pays* («розслідування через місцевих людей»), вона пізніше повернулася з Англії до Франції вже наприкінці XVIII ст. у формі класичного суду присяжних.

Третій етап у розвитку суду присяжних історично можна пов'язати з Францією часів Наполеона Бонапарта. Низку найважливіших положень Декларації прав людини і громадянина 1789 р. було закріплено в прийнятому в 1808 р. Кримінально-процесуальному кодексі Франції (дотримання певних прав обвинуваченого при таємній письмовій процедурі досудового провадження у справі і введення змагальної процедури судового розгляду з властивими їй принципами усності та безпосередності), що також містив норми, котрі регла-

ментували порядок відправлення правосуддя за участю присяжних [11, с. 211].

В юридичній літературі того часу відмічалось, що «гуманний французький закон, побудований на тому принципі, що краще виправдати винного, ніж засудити невинного, знайшов в інституті присяжних гарантію правосуддя, якому доступне почуття милосердя, людяності і співчуття, діяння людини він хоче судити по людському» [45, с. 17].

З метою розвитку КПК Франції в 1853 р. було прийнято Закон «Про створення суду присяжних», який встановлював, що присяжним може бути особа віком від 30 до 70 років, яка користується правами політичними, цивільними і сімейними і не є особою, нездатною до обіймання посади присяжного, до яких належали особи, засуджені до тілесного покарання, до покарання за вчинення злочину, і всі особи, що перебувають у в'язниці три і більше місяців (ст. 2).

Обов'язки присяжного визнавалися також несумісними зі званням міністра, президента Сенату, президента Державних зборів, члена Державної Ради, помічника Державного секретаря, судді, прокурора, службовця поліції, священника, військовослужбовця (ст. 3). Не могли бути присяжними домашні слуги, особи, які не вміли читати і писати по-французьки, а також божевільні (ст. 4).

Складалися загальні й річні списки присяжних (ст. 6). За Законом 1853 р. у складанні списків присяжних засідателів брала широкую участь адміністрація, але це викликало невдоволення у громадян. Тому в 1870 р. порядок складання списків було змінено і цю справу доручили виборним від кантону [46, с. 93]. За 10 днів до відкриття суду ассизів проводилося жеребкування в публічному засіданні, де з річного списку вибиралися прізвища 36 присяжних, що складали список членів засідання (ст. 17).

Одна з найважливіших умов правильного складання лави присяжних засідателів полягала також в усуненні з неї осіб, які не відповідали визначеним вимогам або були нездатними з якоїсь причини безперешкодно вирішити дану справу. Відвід присяжного без оголошення причин відбувався гласною заявою сторін після того, як

головуючий виймав з урни білет із прізвищем присяжного. Обвинуваченню і захисту надавалося рівне право за кількістю присяжних, що відводилися, однак якщо їх було непарне число, то підсудний мав право відвести на одного присяжного більше (ст. ст. 394, 399, 401 КПК Франції). Право відводу, яке надавалося сторонам, припинялося, коли залишалося не більше 12 присяжних. У Франції, так само, як і в США, якщо у справі брали участь кілька підсудних, кількість відводів, що припадали на сторону захисту, просто ділилася між ними порівну (ст. ст. 400, 402 КПК Франції). За кодексом 1808 р. компетенція *журі* і *професійних суддів* чітко розмежовувалася. Журі самостійно вирішувало всі питання факту, встановлюючи наявність чи відсутність вини і визначаючи характер пом'якшуючих обставин. Зі свого боку судьями вирішувалися виключно питання права на підставі норми закону відповідно до вердикту присяжних [29, с. 36].

Сутність взаємостосунків коронних суддів і журі дуже добре була підмічена І. Я. Фойницьким. Він писав: «В організації присяжного суду помітні дві колегії: коронна і народна; вони повністю ізольовані одна від іншої, навіть більше – при французькому окресленні цього інституту вони перебувають у ворожих одна до іншої стосунках: присяжні, пасивні слухачі судового слідства і безсловесні свідки при поставленні запитань, наділені завидним для коронних суддів правом безконтрольного вирішення останніх; у свою чергу, судді коронні, до яких законодавець ставиться недовіркою, забороняючи їх голові навіть заявляти свою думку щодо справи, і які оголошуються усунутими від оцінки її фактичної сторони, насправді справляють на неї неабиякий вплив питаннями, що ставляться присяжними, оскільки, вводячи сюди або не вводячи певні фактичні ознаки, вони перешкоджають присяжним в оцінці їх» [3, с. 127 – 128].

Згідно зі ст. 337 КПК Франції 1808 р. питання, що випливало з обвинувального акта, мало бути сформульоване перед присяжними таким чином: «Чи винний підсудний у вчиненні такого-то вбивства, такої-то крадіжки або будь-якого іншого злочину з усіма обставинами, викладеними у висновку обвинувального акта?» По суті ця стаття надавала присяжним право обговорення юридичної кваліфікації діяння, а отже, вирішення правових питань, оскільки вона

вимагала не того, щоб присяжні сказали, чи вчинив підсудний щось, а чи винний він [47, с. 511]. Вирішення правових питань відбувалося у присяжних тільки «для себе», оскільки ст. 342 КПК Франції встановлювала, що присяжні мають звернути всю свою увагу тільки на факти, вони порушують свій обов'язок, коли, подумавши про покарання, що накладаються кримінальним законом, почнуть приймати до роздумів ті наслідки для підсудних, що настануть від оголошення ними свого вироку. В цьому – відмінна риса континентального суду присяжних. Але із самого факту вирішення присяжними правових питань не випливає, що суд присяжних у Франції того періоду перетворювався на суд шефенів.

Практика, ґрунтуючись на деяких інших статтях КПК Франції 1808 р., прагнула обмежити присяжних галуззю чистих фактів і вилучити з їх відання, наскільки це можливо, вирішення будь-яких правових питань. Якщо ж станеться, що присяжні вирішать і правове питання у своїй відповіді, оскільки повне відокремлення фактичних питань від правових неможливе, то це не є приводом до касації, але і суд не звертає уваги на подібну відповідь, ніби її зовсім не існувало [47, с. 514 – 515]. У дорадчій кімнаті рішення з кожного поставленого питання приймалося більшістю голосів. У разі поділу голосів порівну рішення виносилося на користь обвинуваченого (ст. ст. 344 – 347 КПК Франції).

Проте вердикт присяжних про винність підсудного можливо було «припинити», а справу передати на новий розгляд колегії присяжних, якщо суд був переконаний, що присяжні хоча і дотрималися усіх форм, однак помилилися в самій суті справи (ст. 352 КПК Франції).

Законодавець приділяв особливу увагу механізму вираження волевиявлення присяжними. Якщо Закон від 16 – 29 вересня 1791 р. та від 3 брюмера 4 року Республіки та Кодекс кримінального розслідування у своїй першій редакції робили голосування серед членів лави присяжних відкритим, то Закон від 9 вересня 1835 р. встановив таємне голосування через подання бюлетенів. Цей новий метод був закріплений та уточнений Законом від 13 травня 1836 р.

Наступним значним кроком у трансформуванні суду присяжних став Закон від 19 червня 1881 р., який скасував резюме – за-

ключне слово головуючого у процесі. Підставою для скасування стало невдоволення суспільства тенденційністю заключного слова головуючого у процесі, яке впливало на оцінку доказів самими присяжними. При цьому до уваги бралось перш за все особливе становище головуючого суду присяжних, відмінне від становища його радників – головуючий був фігурою у судовому розгляді, мав дискреційні повноваження, які дозволяли йому використовувати усі засоби щодо відшукування істини. Вжиті заходи були спрямовані на незалежність вердикту присяжних від впливу з боку професійних суддів.

Четвертий етап пов'язаний із трансформацією суду присяжних у Франції, де уся історія розвитку цієї інституції є постійним пошуком оптимальної форми суду. В цілому загальна тенденція французького законодавства протягом двох століть зводилася до поступового обмеження компетенції суду присяжних і, як наслідок, до його реформування. Цей процес йшов за двома напрямками: по-перше, скорочувалося коло справ, підсудних присяжним; по-друге, обмежувалися права лави присяжних.

Так, Законом від 10 грудня 1908 р. з метою зменшення кількості виправдувальних вироків, що виносилися присяжними, було введено право головуючого в супроводі секретаря і представників сторін відвідувати дорадчу кімнату, щоправда, «на прохання самих присяжних». Головуючий міг звернутися до присяжних з напутнім словом, попередити їх про можливі наслідки вердикту, іншими словами, вплинути на їх внутрішнє переконання і в кінцевому підсумку на їх рішення. Це було явне обмеження незалежності присяжних, оскільки підсилювався вплив професійного судді на результат наради журі присяжних [29, с. 37].

Ще більше підсилив контроль професійних суддів над журі присяжних Закон від 5 березня 1931 р., яким було реорганізовано процесуальний порядок винесення вироку в суді присяжних. Присяжні засідателі окремо від професійних суддів вирішували питання про винність підсудного, а потім, у разі винесення ними обвинувального вердикту, разом із професійними суддями вирішували питання про призначення покарання. Формально вважалося, що цей Закон

розширює повноваження присяжних, надаючи їм право вирішувати питання про міру покарання. Фактично ж суть Закону зводилася до того, щоб зменшити можливість винесення виправдувальних вердиктів присяжних через їх побоювання, що підсудному загрожує надто жорстоке покарання.

Суд присяжних у Франції почав перероджуватися у нову форму, і цей процес завершився Законом від 24 листопада 1941 р. під час фашистської окупації, коли суд присяжних перетворився на суд, близький до шефенського. Зокрема, було скасовано дві окремі колегії (присяжних засідателів та професійних суддів) і вирок виносився судом в одній колегії у складі шести присяжних і трьох професійних суддів [48, с. 5]. Цю фактичну ліквідацію суду присяжних юридично було оформлено Ордонансом від 25 квітня 1945 р. після визволення Франції. Вплив професійних суддів на перебіг процесу став вирішальним, аж до того, що обвинувальний вирок нав'язувався присяжним усупереч думці більшості. Про таку практику красномовно свідчать цифри. Так, якщо в 1929 р. кількість виправдувальних вироків, винесених судом присяжних, становила 38%, а в 1938 р. вона скоротилася до 25%, то в 1951 р. становила лише 9% від загальної кількості винесених вироків [29, с. 37].

Прийнятий у 1958 р. новий КПК Франції остаточно відмовився від інституту самостійного журі присяжних. Стаття 356 КПК Франції передбачає: «Суд і журі радяться, а потім голосують за допомогою подачі бюлетенів» і далі в ст. 362 КПК: «У разі позитивної відповіді щодо питання про винність суд невідкладно обговорює питання про міру покарання». Як видно з тексту Закону, суд присяжних у його класичному розумінні в сучасній Франції відсутній.

Історико-правова генеза суду присяжних Німеччини

Серед країн, що опинилися під впливом КПК Франції 1808 р., необхідно відзначити Німеччину, яка запозичила саме французьку модель суду присяжних.

Слід зазначити, що умови, за яких у Німеччині вводився суд присяжних, були несприятливими для з'ясування значення цієї установи. Прихильники суду присяжних, які піклувалися про введення його в

окремих державах Німецького союзу, мали на увазі виключно французьку модель суду присяжних з його рішучими односторонніми засадами [46, с. 87]. У цілому громадська думка, а також законодавство того часу, на жаль, уявляли собі цей інститут ізольованим, не враховуючи тієї обставини, що *суд присяжних тільки тоді може діяти ефективно, коли він спирається на кримінально-процесуальну форму, яка кореспондується із сутністю та потребами цієї установи*. Більше того, законодавчий орган Німеччини обмежився тільки виданням положень про присяжне судочинство, не скасувавши старого порядку інквізиційного і таємного проведення слідства. Залишилися без змін і деякі статті про порядок судоустрою, які не тільки не відповідали потребам нового судочинства, а й навіть суперечили їм. Значно обмежував суд присяжних і старий кримінальний кодекс. Внаслідок цього діяльність нового суду не давала істотної користі.

До того ж переважна більшість чиновників вважали цей інститут непотрібним. Їх думку поділяла і певна частина юристів, які вбачали у створенні суду присяжних образу по відношенню до суддівської гідності, недовіру до професійних суддів.

Дослідження еволюції суду присяжних у Німеччині дає можливість виділити декілька періодів його становлення.

Перший період (1848 – 1852 рр.) характеризувався тим, що в 1849 р. пройшла низка судових процесів за участю присяжних, у яких вони виправдали представників революційного руху 1848 р., в деякій мірі співчуваючи їм і поділяючи їх переконання. Проте серед населення, особливо найбільш консервативної його частини, існувала думка, що в таких виправдувальних рішеннях присяжних існує загроза суспільству.

Другий період (1853 – 1858 рр.) – це період, одним із гасел якого стала ліквідація суду присяжних.

Третій період – продовження становлення суду присяжних. Період бере свій початок у 1859 р., коли більшість населення країни поступово все-таки усвідомила значення і переваги цього правового інституту. Розпочався процес формування процедури і діяльності суду присяжних з огляду на надання йому більшої самостійності.

Четвертий період характеризується відходом від класичної форми суду присяжних і переродженням його на суд шефенів.

Крім Німеччини, серед країн, що запозичили багато судоустрійних і судочинних положень КПК Франції 1808 р., у тому числі і суд присяжних, були Нідерланди (суд присяжних існував у цій країні в період французького панування з 1810 до 1813 рр.), Люксембург (суд присяжних діяв у цій країні з 1848 до 1868 рр., розглядаючи кримінальні справи про політичні злочини і порушення законів про пресу), Греція (система судів присяжних діяла в цій країні з 1834 до 1968 рр. і була замінена колегією спільно функціонуючих суддів і присяжних) [11, с. 70; 124; 136].

Як видно із досвіду Франції та інших держав, суд присяжних у його класичному розумінні в деяких державах континентальної системи права був нестабільним і почав швидко перероджуватися, поступово віддаляючись від класичної форми суду присяжних аж до суду шефенів.

Однак це не виключає, що в конкретній країні континентальної системи права одночасно не можуть існувати суд присяжних у його класичному варіанті і суд шефенів. Прикладом цього може бути сучасна Австрія [49; 50, с. 8 – 12].

Історико-правова генеза суду присяжних у Росії

Історичні дослідження про виникнення та існування суду за участю представників народу в Російській імперії спираються на старі юридичні джерела. Перші згадування про суд за участю народних представників містяться в положеннях «Руської правди», де йдеться про общинні суди та кінні суди, що існували на заході Росії. Це були давні народні суди сільських громад. Саме так зароджувалася судова система Російської імперії з її невід'ємним атрибутом – *представниками народу*.

С. І. Вікторський, розглядаючи участь народу в кримінальному судочинстві, описав форми судів, що існували в минулому. Найбільш давньою формою народного суду, на його думку, були *народні збори*, наприклад, Псковське і Новгородське віче. Їм на зміну прий-

шли суди за участю *судних мужів*, яких змінили *станові суди*, що з'явилися за часів Петра I і отримали свій розвиток за правління Катерини II. Подальшою формою участі народного представника у відправленні правосуддя, на думку вченого, були *суди з присяжними засідателями* [51, с. 29].

В. О. Ключевський вважав прообразом майбутнього суду присяжних вищу судову інстанцію давнього Новгорода, до якої справи надходили на вирішення чи ревізію від посадника, намісника князя і розглядалися *посадником* або *намісником князя* або їх *тіунами* разом з десятима представниками народу по боярину і «життєму від кожного кінця» [52, с. 54].

Аналіз Судебників 1497 і 1550 рр. дозволяє цілком погодитися з вищевказаною думкою В. О. Ключевського. До цього слід додати, що інститут участі представників народу в суді намісників як присяжних був також закріплений у Двинській статутній грамоті 1397 р. (ст. 1). Це положення потім перейшло й у Судебник 1497 р., де в ст. 12 представники народу – *цілувальники* – уже розглядалися як прообраз присяжних, оскільки мета їх участі в судовому засіданні полягала в контролі за дотриманням тіунами і волостителями статутних грамот [53, с. 194; 54; 55; 56, с. 29].

Спочатку право утримувати в суді цілувальника надавалося як привілей, оскільки обрані представники народу забезпечували для підсудних більше гарантій, ніж «кращі люди». Так, Великий новгородський князь, бажаючи захистити від утисків намісників і тіунів, дозволив у 1533 р. жителям Новгороду обирати від усіх вулиць 48 цілувальників, з яких кожний місяць четверо судили разом з тіунами.

Подібний привілей було надано у 1510 р. і Пскову. В обов'язки цілувальників входило «у суді сидіти, правди стеречи». Судебник 1550 р. уточнив процедуру участі в процесі судних людей. Так, для того щоб захистити місцеве населення від можливих зловживань з боку намісників та їх людей, вводилося обов'язкове ведення протоколу судового засідання, що писався земським дяком, засвідчувався «кращими людьми», старостою і цілувальниками і зберігався у намісника на випадок спору. Конія цього документа переписувалася слово в слово, скріплювалася печаткою і подавалася «кращим лю-

дям». При розгляді справи вищою інстанцією староста і цілувальники могли свідчити про фактичну сторону справи.

Не встановлюючи кількості судних мужів, які могли брати участь у судовому засіданні, Судебник усе-таки визначав їх категорії. Це – двірський, староста і цілувальники. Якщо в тій чи іншій місцевості двірського не було, то участь старост і цілувальників була обов'язковою. Вони мали забезпечувати інтереси сперечальників не тільки з тих же місцевостей, що і останні, а ще й від кожної сторони. Наприклад, при позовах волосних з місцевими на суді мали бути присутніми двоє соцьких і місцевих людей. Таким чином, судні мужі зобов'язувалися здійснювати судочинство відповідно до волі законодавця.

Починаючи з постанови Боярської Думи від 28 лютого 1549 р., інститут представників населення в суді – намісників – законодавчо закріплювався в загальноросійському масштабі. Це положення оформилося як норма про необхідність повсюдного обрання представників населення в намісницькому суді в ст. 68 Судебника 1550 р.

Зазначені представники були зобов'язані брати участь у намісницьких судах за позовами, які пред'являли жителі цих волостей. У разі, якщо сторони належали до різних волостей, на суді мали бути присутніми старости і цілувальники від кожної волості, які іноді утворювали цілу колегію.

Поступово, з розвитком суспільства і формуванням станів, у державі почали поширюватися *станові суди* – суди рівних для дворян, суди з привілеями для міст та ін. Започаткував такі суди в Росії Петро I, а свій розквіт станові суди одержали за часів Катерини II, коли було видано «Учреждение губерний 1775 года». У проектах про перетворення судової системи Росії 1767 р. пропонувалося зробити судовий процес змагальним, гласним, установити незмінюваність суддів і створити суди присяжних.

У 1803 р. в «Записці про улаштування судових і урядових закладів Росії», підготовленій М. М. Сперанським, було зроблено спробу відокремити суд від поліції, створити суд присяжних і ввести публічність судочинства [9, с. 15; 57, с. 134 – 135].

Ідея поділу в Росії судової та адміністративної влади і створення суду присяжних формулювалася декабристами в проектах про перебудову суспільства. На думку М. М. Розіна, в історії Росії була епоха, коли народні суди здійснювали судову владу майже у всій губернії і не залежали від уряду. Проте при цьому необхідно підкреслити, що в російському суспільстві тривалий час панувала доктрина про неспроможність російського народу належним чином здійснювати правосуддя через присяжних засідателів [57, с. 137; 58, с. 43; 59, с. 404 – 405].

В подальшому цю ідею сформулював С. Є. Десницький, який у своїй праці «Уявлення про заснування законодавчої, судової та карної влади у Російській імперії» вказував, що «для більшої обачності при осудженні винуватих і для наявної справедливості суду не є надто... обрання із сорока чоловік сторонніх п'ятнадцяти свідків на допомогу та виправдання суддям при дослідженні справ кримінальних; такі люди можуть довільно за розсудом суддів обиратися на будь-який суд з усіх пересічних громадян у містах, де суд вчинятися може, і тільки на той час, доки суд скінчиться»; присяжні мають «під присягою сказати за наслідками дослідження усієї справи винен підсудний чи ні» [177, с. 303].

Таким чином, у Російській імперії поступово формувалися, закладалися основи майбутнього суду присяжних з його характерними класичними рисами як найбільш досконалої форми участі народного представника в судочинстві. І наслідком цього розвитку було проведення судової реформи 1864 – 1865 рр., що знаменувала собою зрілість російської реальності для впровадження цивілізованих правових інститутів. Суд присяжних засідателів було введено Указом царя Олександра II від 20 листопада 1864 р. про затвердження «Учреждения судебных установлений Российской Империи» (далі – «Учреждение») і Статуту кримінального судочинства Російської імперії (далі – Статут).

За основу було взято теорію буржуазного судоустрою та судочинства, яка передбачала наявність суду присяжних як необхідного атрибута судочинства та судового процесу. Значну роль у дослідженні моделей судоустрою за участю суду присяжних Франції, Бельгії,

Німеччини, Італії а також Англії та Америки відіграв статс-секретар Державної ради С. І. Зарудний, який розглядав судочинство, як:

- 1) суворе застосування раніше визначеного, зрозумілого та усім відомого закону;
- 2) розшукування та визначення спірної події, до якої має бути застосований закон.

Вирішення другого питання, на його думку, є спірним і «через це сам склад суду повинен паралізувати можливі обурення».

Досягнення загальної довіри до рішень судових місць повинно стати головним завданням при утворенні судів, особливо кримінальних. «Умовами, які пробуджують загальну довіру, є:

- 1) численність суду;
- 2) вирішальне право обвинуваченого відводити суддів;
- 3) склад суду повинен бути подвійним: постійним та змінним, судді, які відводяться, не повинні належати до постійного складу суду;
- 4) судді, які відводяться, не повинні зовсім належати до складу не тільки судових, а й будь-яких урядових установ;
- 5) застосування закону має бути надане постійним суддям, а вирішення спору про подію – суддям, які відводяться або змінюваним;
- 6) неупередженість суду» [178].

С. І. Зарудний вказував: «Більша частина вчених нині визнає, що суд присяжних є ні що інше, як судовий метод, як найбільш вірний та надійний шлях до правильного вирішення справ кримінальних, як особлива форма організації суду, і її встановлення в жодній мірі не повинно зміщуватися з політичним устроєм держави» [178, с. 1, 2, 6].

Юридична література і практика тих часів відображали життєвість ідеї введення суду присяжних у період судової реформи 1864 – 1865 рр. [60; 61, с. 32 – 46]. Згодом вона стала панівною у правовому житті держави, хоча підтримувалася не всіма вченими і юристами того часу [57, с. 137; 59, с. 404 – 405].

Основне заперечення проти суду присяжних полягало в тому, що суд присяжних вводився в Росії через сліпе наслідування іноземних зразків, хоча ідея створення в Росії суду присяжних не була результатом наслідування європейських інститутів, а була розумним застосуванням загальних засад, вироблених юридичною наукою. Укладачі судових статутів наполягали на суто юридичних, а не на політичних мотивах заснування суду присяжних. З огляду на праці німецьких юристів можна зазначити, що вони визнавали за необхідне надати присяжним засідателям право вирішувати тільки питання про винність, яке вони як люди, обізнані з дійсністю життя, вирішать краще за коронних суддів, людей кабінетних. Питання ж про покарання має вирішуватися суддями-юристами [59, с. 440].

Положення щодо шляхів перетворення суду в Росії широко обговорювалися, про що свідчило внесення низки відповідних зауважень, з деякими з них не можна було не погодитися. Так, колезький асесор В. Соболев висловлював стурбованість з приводу станової роз'єднаності членів суду присяжних, незнання іноземних виразів частиною населення та існування звичаю висловлюватися по-іноземному у вищих верствах суспільства, що, на його думку, дає підстави до упередженого ставлення селян відносно їх колишніх власників [179, с. 79 – 88].

Деякі пропозиції з огляду на сьогодення сприймаються як курйозні. Наприклад, Астраханський губернський прокурор, колезький асесор Фукс висловлював побоювання щодо неможливості введення суду присяжних на національних окраїнах Росії: «Кадмики не можуть бути присяжними через незнання російської мови, а, крім того, через погляди на злочини, які виправдовують крадіжки худоби». Він також рекомендував: «Корисним було б відкриття судів присяжних здійснювати взимку, оскільки влітку найбільш напружена пора» [179, с. 173 – 174].

У чому ж полягали сутність і особливості суду присяжних у Російській імперії? Що дає підстави розглядати його як якісно новий крок в історії розвитку інституту суду присяжних?

Основним принципом організації суду присяжних було те, що участь присяжного в роботі суду була його громадським обов'яз-

ком, а не правом. Причому обов'язком, що не мав жодного зиску для окремої людини, а навпаки, часто поєднувався із певними витратами. Однак суспільство мало дорожити заснуванням суду присяжних заради суспільного блага і заради любові до своєї країни [62, с. 51].

На думку сучасників, діяльність присяжних «може бути успішною тільки тоді, коли доступ до неї матимуть усі, здатні виконувати її. Через те вироблення умов, що дають, з одного боку, право бути присяжним, а з іншого – позбавляють його, має серйозне значення» [46, с. 9].

Законodawство Російської імперії передбачало складання загальних і чергових списків присяжних засідателів. На першому етапі загальний список присяжних засідателів складався тимчасовою комісією, що призначалася повітовими земськими зборами. Вона повинна була також перевіряти загальні списки поточного року, виключаючи з них померлих або таких, що втратили право бути присяжними засідателями, і вносячи тих, котрі отримали це право (ст. ст. 89, 91 «Учреждения»).

На другому етапі тимчасові комісії складали черговий список присяжних з осіб, що відповідали вимогам і повинні були призиватися для участі в судових засіданнях у наступному році (ст. 98 «Учреждения»). До чергового списку присяжних складався також список запасних присяжних засідателів (ст. 101 «Учреждения»). Дослідники практики тимчасових комісій зазначали, що робота цих комісій йшла дуже погано і нерідко «...люди, які цілком задовольняють вимогам, що ставилися до присяжних, але не бажають відірватися від своїх особистих справ, умудряються цілими десятиліттями не потрапляти до списків, хоча і проживають безвідлучно в одному й тому ж місці» [51, с. 13].

Нарешті, за три тижні до відкриття судових засідань із присяжними засідателями з чергового списку жеребкуванням призначалися 30 засідателів «для присутності протягом усього періоду засідань». Ще призначалися у тому ж порядку шість запасних засідателів з особливого списку (ст. 550 Статуту). Про проведене жеребкування складався протокол, а обраних присяжних засідателів запрошували до суду повістками.

За свідченням сучасників, значна кількість людей не бажали виконувати обов'язки присяжних [63]. Передбачаючи це, законодавці задалегідь готували відносно велику кількість запасних присяжних засідателів (1/5 від основного складу), а також передбачали штраф від 10 до 100 рублів за першу неявку і від 20 до 200 рублів за другу неявку присяжного до суду за викликом без законних на те підстав (ст. 651 «Учреждения»).

На завершення список із прізвищами 30 присяжних роздавався обвинуваченню і захисту. «Складанню списку присяжних,— писав І. Я. Фойницький,— передують дії частково суду, частково сторін, спрямовані для подальшого очищення складу їх від осіб, що не відповідають усім вимогам здібного і неупередженого судді, і неспроможних з особистих причин брати участь у судовому розгляді. Суд усуває неправоздатних і звільняє тих, що мають законні причини до виходу. Сторони відводять присяжних, яким вони не довіряють, вважаючи їх підозрілими для себе суддями» [64, с. 380]. Обидві сторони мали право немотивованого відводу шістьох присяжних. Однак у Росії, на відміну від Франції та США, допускалося право переходу немотивованих відводів від обвинувачення до захисту, якщо обвинувачення відводило менше шістьох присяжних (ст. 656 Статуту). Такий шлях вирішення цього питання видається більш демократичним.

Право відводу без зазначення причин належало обвинувачу і підсудному. Практика визнавала таке право і за захисником як представником підсудного. Проте список присяжних подавався не захиснику, а підсудному, який міг передати його захиснику. Якщо підсудний категорично виражав незгоду з думкою захисника, то суд повинен був задовольнити прохання підсудного [65, с. 30 – 31].

Папірці з прізвищами 18 присяжних, відібраних таким чином, вкладалися в ящик для жеребкування, після чого з 12 осіб, чії прізвища виймалися за жеребом, формувалася лава присяжних, а також називалися прізвища двох запасних присяжних (ст. 658 Статуту). Після закінчення процедури формування лави присяжних з останніх брали присягу і вони зі свого складу обирали старшину, який через особливий статус і особливі обов'язки, що покладалися

на нього законом, мав бути освіченою та інтелектуально розвине-ною людиною [66, с. 232].

Присяжних засідателів до присяги приводив священник. Присяга мала такий урочистий зміст: «Обіцяю і присягаю, що по справі, по якій я обраний присяжним засідателем, докладаю усю силу свого розуміння до ретельного розгляду як обставин, що викривають підсудного, так і обставин, які його виправдовують, і подам рішучий голос відповідно до того, що побачу і почую на суді, за істиною правдою, за переконанням моєї совісті, не виправдовуючи і не засуджуючи невинуватого, пам'ятаючи, що я у всьому цьому повинен дати відповідь перед законом та перед Богом на страшному суді його». Коли на місці засідання суду не виявлялося духовної особи неправославно-го віросповідання, то присяжних приводив до присяги голова суду (ст. 688 Статуту).

Далі голова суду пояснював присяжним їх права та обов'язки в процесі. При судовому слідстві присяжні засідателі мали рівне із суддями право як на огляд слідів злочину, речових доказів, так і право ставити допитуваним особам запитання. Присяжні також мали право просити голову суду роз'яснити їм зміст прочитаних на суді документів, склад злочину та інші незрозумілі їм питання. Під час судового засідання присяжним засідателям дозволялося робити письмові нотатки (ст. ст. 672 – 674 Статуту).

Присяжні не мали права виходити із залу судового засідання, контактувати з особами, які не належали до складу суду, не одержавши на те дозволу голови. Присяжним також заборонялося збирати будь-які відомості щодо справи поза судовим засіданням (ст. 675 Статуту). За порушення зазначених правил присяжний засідатель усувався від подальшого розгляду справи і на нього накладався штраф у розмірі від 10 до 100 рублів (ст. 676 Статуту); стягнення на таку ж суму накладалося за порушення таємниці дорадчої кімнати (ст. 677 Статуту).

На період виконання своїх обов'язків у суді присяжні ставали суддями, і цей факт визначав їх права та обов'язки в процесі [64, с. 391].

Головне питання, яке мали вирішити присяжні, – наявність в інкримінованому діянні складу конкретного злочину, а також рішення

щодо винності чи невинності особи (ст. 755 Статуту). З характеру цього питання видно, що російський кримінальний процес сприйняв як англійське ставлення до присяжного (присяжні – це судді факту і повинні встановити, чи мала місце подія злочину і чи вчинив його підсудний), так і суто французьке (постановка питання про винність підсудного в тому злочинному діянні, що є предметом обвинувачення).

Таке вирішення проблеми видається найбільш оптимальним з таких причин. Англійська модель суду присяжних була більш привабливою для російських законодавців, проте існуюча в Англії система прецедентного як матеріального, так і процесуального права, в якій присяжним важливо встановити сам факт діяння, винність особи і кваліфікацію злочину, – це справа вже професійних суддів, добре обізнаних із законом і прецедентами.

У Франції, як і в Росії, діяв кримінальний кодекс, що чітко визначав ознаки діяння, яке є кримінальним злочином. Через введення до закону поняття «склад злочину» суд повинен встановити наявність у конкретному діянні особи всіх елементів складу злочину. Тому присяжним необхідно не тільки встановити сам факт діяння, а й вирішити питання про винність підсудного (як питання про наявність усіх елементів складу злочину).

Після вручення старшині присяжних головою суду запитального листа останній проголошував напутнє слово, в якому пояснював присяжним істотні обставини справи і закони, що стосуються визначення властивості злочину, який розглядається, а також загальні юридичні судження про силу доказів, наведених проти і на користь підсудного (ст. 801 Статуту). Закінчував своє пояснення голова суду нагадуванням присяжним засідателям, що вони повинні визначити винність або невинність підсудного за своїм внутрішнім переконанням, заснованим на обговоренні в сукупності всіх обставин справи. У разі засудження підсудного вони можуть, якщо знайдуть достатні до цього підстави, визнати його таким, що заслуговує на полегшення (ст. 804 Статуту).

Присяжні засідателі мали привести свою думку до одностайного рішення. Якщо цього важко було досягти, це не виходило, то

рішення приймалося більшістю голосів. Коли ж думки розділялися порівну, то рішення приймалося на користь обвинуваченого. Втім, на практиці виникали такі випадки, коли присяжні відмовлялися виносити вердикт. У літературі, як приклад, наводиться справа австралійського підданого Кара (розглянута 30 березня 1902 р.), де присяжні засідателі заявили, що не можуть дійти до будь-якого рішення і просять суд повернути справу на додаткове розслідування. Як наслідок, справу надіслали до Московської Судової Палати [67, с. 48].

Що ж стосується професійних суддів, то вони не завжди мали погоджуватися з думкою присяжних. Так, якщо вони одностайно вирішували, що за рішенням присяжних було засуджено невинного, то справа передавалася на розгляд нового складу присяжних, рішення яких у всіх випадках було остаточним (ст. 818 Статуту). До того ж вирок, ухвалений за участю присяжних, визнавався остаточним і міг бути оскаржений лише в касаційному порядку.

Виправдання судом присяжних у 1878 р. Віри Засулич викликало нову хвилю нападок на суд присяжних [68, с. 281 – 316]. Деякі сучасники навіть вимагали повного скасування цього суду [69, с. 24 – 25].

Першим кроком судової контрреформи став перегляд компетенції суду присяжних. 9 травня 1878 р. цар затвердив закон «Про тимчасову зміну підсудності і порядку провадження справ щодо деяких злочинів». Цей закон вилучив з підсудності присяжних засідателів такі злочини проти порядку управління, як опір розпорядженням уряду, непокора властям, а також справи про вбивство і замах на вбивство посадових осіб. Закон від 12 лютого 1887 р. обмежив принцип гласності кримінального судочинства, а закон від 7 липня 1889 р. ще більше скоротив юрисдикцію суду присяжних.

Однак діяльність судів присяжних у Російській імперії була досить значущою. Це підтверджують наведені статистичні дані. Так, до 1/3 кримінальних справ розглядалося судом присяжних, а 2/3 менш значних справ було віднесено до компетенції мирових суддів). Кількісно це більше, ніж в Англії, Франції та Німеччині того часу. Крім того, замість очікуваного посилення судових репресій у судах присяжних склалася зовсім інша картина: вони виправдову-

вали у ХІХ ст. до 40% підсудних. У подальшому в ході проведення судової контрреформи цей показник вдалося скоротити до 25%. Цікаво порівняти ці дані з практикою сучасних професійних суддів, де показник виправдувальних вироків становить у середньому лише 0,2% від усіх розглянутих справ [8, с. 60 – 61].

Сучасний суд присяжних у Російській Федерації не скопійовано сліпо із зарубіжного зразка та суду присяжних Російської імперії [28, с. 69]. Про це свідчать такі обставини.

По-перше, зберігається змішана форма процесу, коли попереднє слідство організоване інквізиційним чином, ведеться негласно і без ознайомлення обвинуваченого з усіма доказами до завершення всіх слідчих дій; у суд обвинувальна влада перепроводжує справу, де подаються матеріали як за, так і проти обвинуваченого; зрозуміло, свідки та експерти виступають як об'єктивні джерела доказів, не будучи «на стороні обвинувачення або захисту».

По-друге, російський судовий розгляд, на відміну від англосаксонського, не розпадається на два, відділених один від одного кількома місяцями етапи: оголошення вердикту і винесення вироку; покарання визначається суддею в тому ж процесі, хоча і без участі присяжних засідателів.

По-третє, обвинувачений може вибирати між традиційним провадженням, коли справа розглядається професійними суддями, і судом присяжних; право вибору мають і підсудні в англосаксонських країнах, але, як правило, воно пов'язується із визнанням вини (той, хто уклав угоду з органом кримінального переслідування, постає перед суддею, який призначає покарання після нетривалого слухання, а той, хто заперечує свою вину, переносить спір на засідання з присяжними).

По-четверте, присяжні у своїх висновках не обмежені жорстко напутнім словом головуючого; оскільки вирішують лише питання факту і винності (невинності в розумінні Кримінального кодексу).

Навпаки, американські присяжні отримують докладну інструкцію з викладом тонкощів кримінального закону і відповідають на єдине загальне запитання про винність у злочині певного типу. Зрозуміло,

розібратися з тим, «чи винний N у вбивстві другого ступеня», можна лише безмежно довіряючи суддівському тлумаченню закону. В той же час російські професійні судді пояснюють присяжним засідателям зміст кримінального закону, але питання для їх вирішення формулюються докладно, з описом фактичної сторони обвинувачення. У напутньому слові підсумовуються докази і коротко викладаються позиції сторін – обвинувача, потерпілого, захисника, підсудного.

Відомо, що на правильно сформульоване запитання будь-яка розсудлива людина здатна знайти адекватну відповідь. З урахуванням цього формулюються основні, допоміжні та окремі питання, що підлягають вирішенню колегією присяжних засідателів.

Згідно з ч. 1 ст. 339 КПК РФ щодо кожного з діянь, у вчиненні яких обвинувачується підсудний, ставляться такі три основних питання, що визначають головний зміст вердикту:

- 1) чи доведено, що діяння мало місце;
- 2) чи доведено, що діяння вчинив підсудний;
- 3) чи винний підсудний у вчиненні цього діяння.

Висновки присяжних не можуть ґрунтуватися на припущеннях, перед ними не можуть ставитися питання про ймовірність винності підсудного у вчиненні діяння. Крім того, у запитальному листі недопустимою є постановка питань про винність інших, крім підсудного, осіб.

Викладена вище характеристика розвитку суду присяжних не претендує на повний аналіз усієї генези цього правового інституту. Разом з тим метою цього розділу було показати рівень розвитку світової думки в галузі суду присяжних аж до сьогодення. Це видається дуже важливим, оскільки підґрунтям сучасним українським законодавцям для розробки моделі суду присяжних в Україні був саме досвід цих країн.

Висновки до розділу

1. У сучасних правових системах представлені англо-американська, франко-германська (континентальна) і російська теоретичні моделі (концепції) суду присяжних. Кожна з моделей є результатом історичних надбань, запозиченням більшою або

меншою мірою елементів інших моделей. Ніяка модель суду присяжних не може занадто довго залишатися в первозданній сутності вже з тієї причини, що вона існує в реальному світі, де все є взаємозалежним і знаходиться під взаємним впливом.

2. Суд присяжних – це колективний правовий інститут людської цивілізації. Журі присяжних як форма народного представництва в суді має нормандське походження, була занесена в зародку до Англії і там під впливом місцевих умов розвилася в закінчений правовий інститут. Ні виникнення, ні первісний розвиток англійського журі присяжних не були відображенням демократичних процесів і використовувалися не стільки для захисту прав індивіда, скільки для розширення і централізації королівської влади.

Запровадження судів присяжних як елемента судової системи почалося з кінця XI ст., коли спори про власність або володіння землею стали вирішуватися 12 представниками, які проживали у даному окрузі. Поступово вони сформувалися як суди для розгляду цивільних справ. Що стосується кримінальних справ, то їх суди присяжних почали розглядати у XIII ст., через занепад ранньосередньовічних форм судочинства (судового поєдинку, випробування вогнем, водою тощо).

Присяжні виступали головним чином у ролі свідків, а не суддів. Вони мали право вирішувати справу, керуючись своєю власною поінформованістю про обставини справи. Саме виникнення інституту присяжних з обізнаних осіб знайшло відображення у положенні англійського процесу про те, що присяжні судять тільки про факт, а коронні судді – про право.

У XV ст. практика заслуховування незалежних свідків поступово привела суд присяжних до його сучасного стану, коли присяжні засідателі лише оцінюють докази. У XVII ст. було проголошено, що присяжних не можна карати за рішення, яке розходиться зі свідченнями або вказівками судді. Суд присяжних почав розглядатися як головний гарант особистих свобод людини.

У XVIII ст. за присяжними визнається право вирішувати питання про інкримінований факт і про винність особи в його вчиненні.

Нині ж однією з найважливіших засад англійського суду присяжних вважається те, що вирок, постановлений у кримінальній справі, є результатом спільної діяльності присяжних і суддів.

До початку ХХ ст. в Англії існували дві форми суду присяжних у кримінальних справах: «велике журі» у складі 23 осіб (анульоване в 1933 р.), що розглядало справи під час виїзних або кварталних сесій, і «мале журі» з 12 осіб – прообраз сучасних судів присяжних. Сьогодні в Англії суд присяжних розглядає як кримінальні справи, так і цивільні спори.

В англійському судовому процесі відносно процедури розгляду справ судом присяжних сформульовано декілька положень, що сприяють скороченню судочинства, а саме:

- а) стислість обвинувального акта – він не повинен містити докладів, припущень або подробиць вчинення злочину;
- б) кожне обвинувачення має бути предметом окремого розгляду і винесення щодо нього рішення присяжними;
- в) неприпустимість засобів, які могли б легко ввести в оману суд присяжних, незважаючи на те, що вони дали б можливість легко викрити підсудного.

Англійська судова процедура не допускає допитів свідків, які не можуть скласти присягу, а також таких, які можуть дати свідчення щодо фактів, відомих їм з чуток, або дати показання відносно тільки того, що вони думають про відомий факт. Разом з тим підсудному гарантований захист від запитань, які можуть надати можливість обвинувачу побудувати обвинувачення на свою користь або відповіді на які тягнуть за собою висновки, не вигідні для підсудного.

Таким чином, з розвитком суспільства, становлення англійської державності, журі присяжних було остаточно оформлене як права субстанція, діяльність якої спрямовувалася на захист особистості від свавілля влади і розглядалася як необхідна державно-правова демократична інституція.

Сформувавшись на межі інтересів центральної та місцевої влади як обвинувально-поліцейський орган, котрий у той же час уособлює своєрідне колективне показання свідків громади, журі, залишаючи

в минулому функції виявлення злочинів, обвинувачення та свідчення, стає суто судовим органом, що оцінює надані йому докази для вирішення питання про засудження і винесення вердикту.

3. Французький тип судочинства у сучасному світі є найбільш поширеним. Він був вихідною моделлю для побудови юстиції в таких країнах, як Бельгія, Італія, Іспанія, Португалія, у державах Латинської Америки, Люксембурзі, Нідерландах, Алжирі, Тунісі, Японії, а також у країнах Індокитаю і франкомовних африканських державах. Відчутний його вплив і на законодавство більшості держав Східної Європи, в тому числі й України.
4. У російському суспільстві правові форми участі народу у відправленні правосуддя розвивалися історично і після досягнення певної суспільно-політичної зрілості держави втілювалися в класичній моделі суду присяжних при проведенні судової реформи 1864 – 1865 рр., яка наслідувала кращі традиції англійського та французького підходів до суду присяжних.

Для сучасного російського суду присяжних характерні: 1) розмежування компетенції між суддями та присяжними засідателями (присяжні засідателі визначають доведеність діяння, винність підсудного і можливість засудження його за полегкістю, а судді ведуть засідання, вирішують юридичні питання, включаючи призначення покарання); 2) організаційне відокремлення колегії присяжних від професійного судді; 3) немотивованість вердиктів присяжних та їх юридична (але не моральна) безвідповідальність за зміст рішення; 4) можливість для присяжних виправдати підсудного, який явно порушив, умисно або з необережності, букву кримінального закону, але невинний з погляду суспільства; 5) непохитність вердикту присяжних, який може бути скасований у касаційному порядку лише з мотивів порушення умов його винесення.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СУДУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ

2.1. Соціально-правова природа суду присяжних як форми участі народу в судочинстві

Після екскурсу в історію виникнення суду присяжних у країнах загального права і країнах європейського (континентального) права логічним буде розглянути питання про становлення суду присяжних в Україні.

Ще в ХІХ ст. деякими вченими було помічено, що немає суду присяжних взагалі, а є суд присяжних англійський, французький, американський, бельгійський та інші, однак будь-якому суду присяжних властиві конститутивні характеристики, що відрізняють його від інших судів [71, с. 508]. Конкретна ж модель суду присяжних залежно від країни, в якій він діє, має специфічні особливості.

Перша відмітна риса суду присяжних полягає в тому, що рішення про винність або невинність підсудного приймається самостійно колегією непрофесійних суддів. На думку Л. М. Карнозової, це «ядро процесуальної конструкції, навколо якого розгортаються всі інші особливості – процесуальні, організаційні, психологічні» [72, с. 27 – 28].

Друга відмітна риса суду присяжних полягає в тому, що він є «сукупною» моделлю правосуддя за участю як народного, так і професійного представників, роль кожного з яких конститує суд присяжних як ціле. Отже, *не замість суддів, а разом із суддями розглядають справи присяжні*.

Конституція України, встановивши загальні положення реалізації судової влади, передбачила участь у здійсненні правосуддя представників народу через народних засідателів і присяжних.

Аналіз положень, які містяться в ст. 127 Конституції України про те, що правосуддя здійснюється професійними суддями, а у визначених законом випадках – народними засідателями і присяжними, дозволяє зробити висновок про відокремлення професійних суддів від присяжних і тим самим про запровадження в Україні англо-американської моделі суду присяжних [73, с. 64 – 65]. Додаткове підтвердження цього можна знайти в ст. 129 Конституції України, яка встановлює, що «судочинство здійснюється суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних». На жаль, законопроектні роботи, виконані на розвиток конституційних положень, особливо в сфері кримінально-процесуального права, «фактично повністю відкидають накопичений світовий досвід функціонування суду присяжних, перетворюючи його на кількісно розширену колегію народних засідателів радянських часів» [74, с. 77].

Закріпивши можливість участі народу у відправленні правосуддя, Конституція тим самим вказала на один із напрямків реформування судочинства. Таким чином, у сучасних умовах розвитку України як правової держави нагальною є проблема формування суду присяжних і створення відповідного законодавства, яке б регламентувало широкий спектр питань організації корпусу присяжних, а саме: встановлювало порядок добору кандидатів у присяжні, процедуру оформлення результатів добору присяжних; визначало орган, відповідальний за добір присяжних; регулювало умови залучення присяжних у судочинство і, нарешті, закріплювало правила безпосередньої участі присяжних у здійсненні правосуддя.

Для правильного розуміння особливостей суду присяжних, властивих йому рис, механізму діяльності та способу його організації необхідно ретельно вивчити й узагальнити досвід про таку установу в країнах, де існує інститут присяжних; критично проаналізувати відповідне законодавство, узагальнити результати судової практики та наукові розробки; дослідити причини недоліків інституту присяжних і визначити умови, завдяки яким він може бути корисним для вітчизняної судової системи [9, с. 4; 62, с. 5].

Багатомісячний досвід функціонування суду присяжних у країнах загального права і європейського (континентального) права, півсто-

річний досвід його діяльності в Російській імперії та десятилітній досвід у сучасній Росії свідчать про те, що колегія присяжних при вирішенні питань про доведеність діяння і винності підсудного в його вчиненні за своєю надійністю перевершує традиційну судову колегію.

Це монографічне дослідження започатковує спробу проаналізувати законодавство і практику організації та діяльності суду присяжних у зарубіжних державах і накреслити деяке коло проблем у цій сфері для України. Дослідження фокусується на взаємодії професійних суддів і присяжних, оскільки саме це конститує суд присяжних як правову установу.

Критика суду присяжних, стрижнем якої є твердження про неспроможність «людей вулиці» відправляти правосуддя, ігнорує ідею суду присяжних як «сукупної» моделі правосуддя з поділом компетенції між професійними та непрофесійними суддями, в якій професійним суддям відводяться другорядні ролі. Ми згодні з Л. М. Карнозовою у тому, що у вердикті присяжних відображуються не тільки «забобони людей вулиці», а й не меншою мірою забобони і праворозуміння професійних юристів [72, с. 9]. І аж ніяк не «спритність» і «красномовство» сторін стоять тут на першому місці [75]. Вважаємо, що міф про те, що суд присяжних – це «суд вулиці», відвертає увагу критиків і аналітиків від справжніх проблем правосуддя.

З огляду на досвід держав, які у сучасний період реанімували суд присяжних (Іспанія, Росія та ін.), поява в Україні суду присяжних вимагає проведення постійного моніторингу діяльності таких судів присяжних із залученням провідних процесуалістів.

Для цього доцільно створити науково-практичні лабораторії з вивчення практики суду присяжних в таких юридичних центрах, як Київ, Львів, Одеса, Харків. Лабораторії мають стати методичними комплексами з дослідження організаційних і процедурних проблем суду присяжних та з підвищення кваліфікації і професійного рівня юристів, які беруть участь у процесі [76].

Результатом діяльності таких лабораторій має бути видання літератури, яка б розглядала теоретичні та практичні проблеми, пов'язані зі становленням нового інституту, і містила методичні розробки, спрямовані на їх вирішення, і, крім того, створення відеофільмів

з розгляду справ у суді присяжних. Діяльність судів присяжних має відображатися в «Літописі суду присяжних», який повинен періодично видаватися і надходити до судів, що мають журі присяжних. Це якоюсь мірою впливатиме на судову практику, що формується, через опис зразків діяльності судів присяжних і поступово дозволить внести в неї певну одноманітність.

Бажано, щоб при лабораторіях діяв регулярний методологічний семінар з проблем права і судової реформи. На ньому доцільно обговорювати питання професіоналізму суддів та інших юристів, особливо юристів, які беруть участь у роботі судів присяжних.

Дослідження проблем суду присяжних у Російській Федерації свідчать, що він виявився надзвичайно складним інститутом для професійних юристів. Так, створеною у Російській Федерації (1997 р.) комплексною групою Громадського центру «Судово-правова реформа» з аналізу діяльності суду присяжних (Л. М. Карнозова, І. А. Краснопольський, С. А. Насонов) було вивчено в трьох зрізах – процесуальному, психологічному та етичному – поведінку суддів за професією в суді присяжних. У результаті виявлено, що суд присяжних розцінюється як суд професіоналів (мається на увазі провідна роль «професійного елемента»). Подібне, на нашу думку, спостерігатиметься і в Україні. Тобто судова практика може деформувати задум реформаторів, що призведе до розриву між духом законів про суд присяжних і практикою його втілення. Корені цього явища лежать у традиціях, що збереглися в процесуальній практиці ще з радянських часів.

Результати отриманих у Росії досліджень досить обґрунтовано дозволяють констатувати, що «сьогодні в судових залах у «мантіях нового процесу» відтворюються старі настанови, ціннісні орієнтації, узвичаєння та стереотипи, проти яких форма суду присяжних і була спрямована. І в цьому сенсі недоліки суду присяжних виникають, головним чином, не з того, що судять непрофесіонали, а навпаки, зі старого професіоналізму професіоналів» [72, с. 14]. Статистичні дані свідчать про те, що помилки, які потягли за собою скасування вироків, частіше допускалися не присяжними засідателями, а професійними судьями, що головують у справах, обвинувачами, захис-

никами та в основному слідчими органами, які порушують вимоги кримінально-процесуального закону при збиранні доказів [77, с. 5; 78, с. 40 – 64].

Закріплені в Конституції України 1996 р. *презумпція невинуватості* і *принцип змагальності*, процесуальні гарантії яких визначено в кримінальному судочинстві, *мають реально реалізуватися саме в суді присяжних*. Це в якомусь сенсі стане приводом і стимулом для реформування професійної правосвідомості правозастосувачів. Однак зміни в законодавстві самі по собі ще не здатні швидко і кардинально змінити професійні стереотипи і способи діяльності суддів, прокурорів, адвокатів. Адже нові форми діяльності завжди натикаються на «корпоративний опір фахівців, чий професійні навички сформовано в інших ідеологічних умовах, що визначили психологічні механізми, які детермінують індивідуальні стилі діяльності» [72, с. 35]. Отже, одним із завдань цієї роботи є виявлення й усунення перешкод на шляху становлення суду присяжних.

Порівняльно-правові дослідження цього інституту за кордоном дозволяють відтворити проблемну картину реального стану справ і накреслити орієнтири для його вдосконалення. Гадаємо, що доводи прибічників неприйняття суду присяжних вичерпали себе через їх подальшу неконструктивність, оскільки конституційна реальність вимагає створення і функціонування в Україні суду присяжних. І це об'єктивна реальність, яку слід враховувати.

Зазвичай, у сучасному правосудді в Україні сталися позитивні зміни. З'явилися професійні судді, для яких принцип змагальності процесу став парадигмою справжнього правосуддя. Однак професіоналізм, що формується, вступає в суперечність із застарілою в цілому системою праворозуміння інших суддів, детермінованою не стільки індивідуально-психологічними характеристиками окремих суддів, скільки особливостями професійної спільності, її мисленням, цінностями, настановами, а також традицією і контекстом діяльності. «Радянський процес» продовжує діяти, суд присяжних – усього лише маленьке екзотичне утворення» правової реальності [72, с. 15].

Це означає, що суд присяжних цікавить нас ще й з погляду проблем кримінального судочинства в частині, що стосується профе-

сійного суддівського менталітету – мислення, цінностей, настанов. У юридичній літературі досить серйозно дискутується проблема цінності судової влади [79, с. 336 – 337], у тому числі через підвищення професіоналізму і ціннісних настанов юристів [80, с. 47 – 58], серед них – юристів, які здійснюватимуть діяльність у суді присяжних [81, с. 37 – 94].

Опір новаціям – доволі поширений феномен. Однак його не можна зводити лише до психологічних причин. Чинять його не тільки люди, чинить «система». Імплементация в неї принципово нового елемента викликає системні ефекти відторгнення або перекручування. Одним із напрямків цього дослідження є організаційно-правові та психологічні процеси, що відбуваються між професійними суддями і присяжними, включеними в судову діяльність.

Для виокремлення проблемних ситуацій, що виникають при організації суду присяжних, можна застосувати підхід, запропонований Л. М. Карнозовою і С. А. Насоновим [72, с. 25, 82], який полягає в тому, що, *по-перше*, за точку відліку приймаються сутнісні властивості суду присяжних як форми судочинства і, *по-друге*, суд присяжних – це елемент перетворюючої діяльності суспільства і держави, продукт та інструмент судової реформи [28; 83, с. 2; 84, с. 3]. В останньому випадку підставою для виділення характеристик суду присяжних є загальні цілі, завдання і функції зміни кримінального судочинства в Україні в конкретній історичній ситуації. При цьому маються на увазі його характеристики, необхідні як засіб зміни кримінального судочинства, оскільки наявність в одній державі провадження у кримінальних справах у суді присяжних ще не означає, що це має застосовуватися в кожній державі.

Суд присяжних як правова інституція, як процесуальна конструкція в дійсності є соціальним інститутом лише за умов включення у контекст оновленої судочинної діяльності. До того ж наявність у законі норм, що регламентують порядок організації та процедуру діяльності суду присяжних, загалом не гарантує справедливого правосуддя. Крім цього, реформуванню мають бути піддані праворозуміння професійних суддів, а також правосвідомість усього суспільства.

Отже, суд присяжних не можна ввести до судочинства України, не торкнувшись суті останнього, оскільки його діяльність базується на доктрині, радикально відмінній від радянської, і передбачає іншу правозастосовну практику [85, с. 294]. Звідси призначення суду присяжних як власне і відповідь на запитання, чи потрібний Україні суд присяжних, визначається цілями реформування судочинства і перетворення професійного суддівського мислення. Є очевидним, що суд присяжних для «застарілого» кримінального судочинства, мислення і професіоналізму, безумовно, поганий. Мало сенсу й в обговоренні питання про те, чи дозріла Україна для введення суду присяжних. На нашу думку, обговорювати слід проблеми, що мають вирішуватися в Україні з уведенням цього інституту.

Суд присяжних – це породження судово-правової реформи, здійснюваної в Україні, орієнтованої на автономізацію судової влади в житті суспільства. Така автономізація і є реальне, а не декларативне утвердження самостійної судової влади, заснованої на принципах верховенства права, неупередженості, незалежності, змагальності, презумпції невинуватості, публічності та ін. [86, с. 389]. Основне питання реформи стосується механізмів їх реалізації: за рахунок чого зазначені принципи можуть бути переведені з рангу теоретичних та ідеологічних постулатів у практичні і впроваджені в національну судову практику? Для цього, з одного боку, потрібна була їх нормативізація, а з іншого – специфічний орган судочинства, що перешкоджає девальвації новацій. Суд присяжних і є процесуальною конструкцією, якій усі ці характеристики «властиві» [28, с. 12]. У цьому відношенні *призначення суду присяжних у сучасній Україні полягає в тому, щоб бути органом становлення незалежного, змагального правосуддя*. У суді присяжних має процедурно відпрацьовуватися технологія змагального процесу, яка відповідно до Конституції України повинна бути реалізована й в інших формах судочинства. Одночасно формується правова ідеологія, що базується на процесуально гарантованій презумпції невинуватості. Саме цю обставину нерідко обходять критики суду присяжних, зміщуючи акцент з аналізу проблем соціальної і правової сутності суду присяжних до обговорення його зовнішньої характеристики – чи добре судять присяжні у порівнянні з професійними суддями [72, с. 51].

Становлення суду присяжних завжди відбувається в умовах гострої полеміки його прихильників і супротивників. Якщо прихильники введення суду присяжних наводять теоретичні аргументи, нагадуючи, для вирішення яких проблем він уводиться [87, с. 8 – 10], то противники наводять реальні факти помилок рішень суду присяжних. Такими фактами є в основному велика кількість виправдувальних вердиктів присяжних [75; 88, с. 31–32; 89; 90, с. 5 – 7; 91; 92, с. 16]. Крім того, діяльність суду присяжних породжує безліч загальносоціальних проблем. Саме нерозв'язаність багатьох організаційних і процедурних питань, що іноді вимагають законодавчих рішень, породжує у суспільстві дискусії про неприйнятність цього інституту, його безцільність [93, с. 182 – 195].

Значимо, що Конституція України, закріпивши в ст. 124 положення про те, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних, проголосила тим самим створення в Україні суду присяжних.

Саме ця конституційна вимога про створення суду присяжних в Україні породила в юридичній теорії чимало дискусій. На наш погляд, це пов'язано з тим, що жодний інститут судової реформи не досягнув як суд присяжних на традиції радянського кримінального процесу і особливо на професійну юридичну свідомість.

На жаль, суспільство не залучено до обговорення проблем суду присяжних. І хоча на перший погляд суспільству ніби байдуже, який у нього суд, але, як показує практика діяльності судів присяжних у Російській Федерації, кількість клопотань обвинувачених про розгляд їх справ судом присяжних з кожним роком зростає [94, с. 4 – 5].

Цікавим з сучасних позицій є спір про неможливість існування суду присяжних у Російській імперії. Так, В. Фукс зазначав, що ця революційно-демократична форма суду несумісна з існуючою в Росії формою правління [95, с. 119]. Йому заперечував М. П. Чубинський, вважаючи, що цей довід спростовується благополучним існуванням суду присяжних протягом уже багатьох років в англійській, австрійській, іспанській, німецькій та інших монархіях. Тим більше, що суд присяжних «був зустрінутий з палким співчуттям представниками науки і періодичної преси і потім дуже швидко

здобув величезну популярність серед російського суспільства» [96, с. 14]. На думку О. Ф. Коні, суд присяжних «поєднав у собі як у фокусі усі загальні начала, внесені Судовими Статутами у відправлення кримінального правосуддя» [97, с. 201 – 222]. «У малограмотній країні, – пише І. А. Петрухін, – народи якої мали вкрай слабке уявлення про правову культуру, це було чудом, у яке багато хто не вірив. Пророкували розвал правосуддя, велику кількість жорстоких, некомпетентних вироків, утрату довіри народу до суду. Ці прогнози не виправдалися. Суд присяжних посів гідне місце в російському суспільному житті» [98, с. 21].

Сучасні спори про доцільність введення суду присяжних, що іноді виливаються в досить жорстке протистояння прихильників і противників цього судового інституту, поступово увійшли в конструктивне русло. Висловлені в сучасній літературі критичні погляди про суд присяжних можна звести до двох груп. До *першої групи* можна включити критичні дискусії, що стосуються переважно психологічного, соціологічного і морально-етичного аспектів суду присяжних. Ставилася під сумнів можливість присяжних розв'язати питання про винність підсудного через їх непрофесіоналізм, неспроможність належним чином оцінити докази, досліджувані в суді, залежність присяжних від соціальних та ідеологічних стереотипів суспільства, вороже настроєного до будь-якого підсудного, і т. ін. [116, с. 98].

До *другої групи* дискусійних питань належать: відсутність правових традицій та низький рівень правосвідомості членів суспільства, які потенційно можуть бути присяжними; різка соціально-економічна диференціація усередині соціуму; низький рівень економічного розвитку суспільства і держави [99, с. 5].

Виділені групи питань тісно пов'язані і їх ефективно вирішення можливе лише при системному підході.

Оскільки в Україні суд присяжних перебуває на етапі становлення, то дискусійний процес має бути більш конструктивним і пов'язаним з акцентуванням уваги на обговоренні проблем не тільки формування суду присяжних, а й процесуальних аспектів його діяльності.

Розглянемо деякі критичні висловлювання на адресу суду присяжних, активно обговорювані в юридичній літературі.

1. Суд присяжних критикують як «відживаючий інститут англосаксонського прецедентного права», не властивий країнам континентальної правової системи внаслідок культурного фундаменту, що склався, і традицій права [100, с. 12; 101, с. 5 – 6].

Навряд чи з цим можна погодитись. У ст. 129 Конституції України змагальність визнана принципом судочинства. А в країнах з розвинутим змагальним процесом «суд присяжних є не єдиною або переважною формою, а інститутом, що визначає систему правосуддя в цілому, задаючи її якість і гарантуючи громадянам право на розгляд їх справи присяжними при відповідній підсудності» [102, с. 55].

Порівняльні дослідження свідчать, що у Великій Британії справді останніми роками знизилася кількість справ, які розглядаються судом присяжних. За даними, наведеними А. М. Карнозовою, в Англії та США суд присяжних розглядає в середньому близько 3 – 9% справ [102, с. 55]. Але це аж ніяк не свідчить про зменшення його ролі. У країнах з розвинутим змагальним процесом суд присяжних оцінюється не як переважуючий суд, а як інститут, що гарантує кожному право на розгляд його справи присяжними при дотриманні підсудності [103, с. 212].

Критика ж, якої у цих країнах часом зазнає суд присяжних, скоріше свідчить про розвиненість громадянського суспільства і про силу судової влади, ніж ставить під сумнів саме існування цього інституту.

На думку У. Бернема, критичні зауваження «щодо суду присяжних... або спрямовані проти відносної неефективності і високої вартості процесів за участю присяжних, або ставлять під сумнів здатність присяжних – групи аматорів – приймати належні рішення у справах» [34, с. 9].

Дійсно, судові процеси за участю присяжних забирають більше часу, ніж процеси, проведені суддями. Багато часу вимагає чітке застосування правил щодо доказів [99, с. 12 – 16]. Як обвинувач, так і захисник повинні бути переконані, що присяжні повністю розуміють суть справи, яка розглядається, і їм доводиться виступати більш

Крім того, психологічні дослідження показують, що у разі розбіжності між суддею і присяжними існує певна підстава гадати, що висновки присяжних могли бути більш точними, оскільки у порівнянні з рішеннями, прийнятими окремими особами, групові рішення є більш вірними внаслідок динаміки, властивої їх прийняттю.

Зокрема, у США було проведене одне з показових досліджень ефекту групової динаміки в ситуації, дуже схожій на ту, яка характерна для судового процесу. В рамках дослідження проводилося тестування силогічної здатності студентів коледжу формулювати підставу для винесення рішення, причому порівнювалося, яким чином з цим завданням справлялися окремі найкращі студенти, і як з ним справлялися групи, що складаються із найслабкіших студентів. Кращі студенти індивідуально показали менш задовільні результати, ніж групи, що складалися зі слабких студентів. Дослідження дозволило прояснити, що окремих кращих студентів захоплювали їх власні емоції. З іншого боку, наявність у членів групи різних емоційних реакцій дозволила виправити тих, над ким починали брати гору некоректні емоції, або збалансувати їх реакцію іншою емоційною реакцією [34, с. 19 – 20].

При оцінюванні спроможності суду присяжних виносити об'єктивні рішення слід пам'ятати про те, яких саме суб'єктів установа фактів ми порівнюємо. Навіть якщо були підстави допустити, що середній суддя перевершує середнього присяжного, порівнюється не цей чинник. Порівнюються, з одного боку, суддя, а з іншого – весь повний склад колегії присяжних в сполученні зі сприянням і контролем з боку цього судді, у результаті чого в судді є засоби захисту від явно помилкових рішень суду присяжних.

Формуванню в присяжних у процесі групової дискусії правильного внутрішнього переконання з питань про винність особи сприяє багато чинників, найважливішими з яких є: віковий склад колегії присяжних; різнорідний особовий склад колегії присяжних, її кількісний склад; особистісні особливості присяжних, їх визначальна здатність швидко й ефективно психологічно включитися в діяльність присяжного [105, с. 27].

Виступаючи у вирішенні в справі «Дункан проти штату Луїзіана» (1968 р.) про доцільність існування в США суду присяжних, Верхов-

ний Суд США зазначив, що критики суду присяжних запевняють, начебто «присяжні засідателі нездатні оцінити вагомість доказів і фактів у справі, а також що вони непередбачувані, романтично настроєні і ненабагато надійніші від простого жереба». Вивчивши матеріали, що документально підтверджують компетентну роботу судів присяжних, суд визначив, що «присяжні спроможні оцінити докази і прийняти грамотні рішення в більшості з поданих їм справ». Виходячи з того, що кожний судовий розгляд ведеться відносно подій, що мали місце в минулому, правосуддя неспроможне з абсолютною точністю встановити факти, тому воно є не більше ніж спробою винести найбільш оптимальне рішення, наскільки це в людських силах, про те, що знати неможливо. У пошуках рішення, максимально наближеного до істини, основну роль відіграють здоровий глузд і життєвий досвід. Інститут присяжних припускає саме використання цих здібностей при винесенні рішення про винність чи невинність обвинуваченого.

Право бути судимим судом присяжних не тільки виходить з достатньої компетентності непрофесіоналів для оцінки фактів у справі, а й ґрунтується на переконанні, що присяжні багато в чому перевершують суддів у такій оцінці. Обрані або призначені судді можуть бути менш об'єктивними стосовно до обвинуваченого. Суд присяжних згідно з висновком Верховного Суду США відображає «небажання наділяти одного суддю або групу суддів владою над життям і волею громадянина» і «в серйозних кримінальних справах охороняє від випадковості в застосуванні закону».

Упередженість судді може бути викликана підсвідомістю, а не свідомістю. Судді нерідко призначаються з числа прокурорів. Навіть претендуючи на неупередженість, особа, що посіла суддівську посаду, може несвідомо, на основі багаторічної звички, не довіряти показанням підсудного і покладатися на дані розслідування. Навіть головування на численних процесах може породжувати скептичне ставлення до слів обвинуваченого про несправедливе і незаслужене обвинувачення. Професіоналізм у суддівстві нерідко може стати перешкодою, а не підмогою.

Крім сумніву в тому, що професійні третейські якості неодмінно, нехай більшою чи меншою мірою, є гарантією виявлення істини, суд

докладно. Присяжні не мають професійної підготовки «слухачів», як, наприклад, судді, а тому втомлюються і частіше виникає необхідність у перервах.

Слід також зазначити, що процес прийняття рішень присяжними триває довше. У результаті одного з досліджень судів Манхеттена в Нью-Йорку підраховано, що процес суду присяжних потребував приблизно на 40% більше часу, ніж процес, проведений суддями. І хоча втрата ефективності видається великою, необхідно нагадати, що понад 90% справ, за якими починаються розслідування, взагалі не потрапляють до суду присяжних у зв'язку з досудовим врегулюванням справи або її вирішенням у порядку спрощеного судочинства. У той же час автор наведеного дослідження, підраховуючи «продуктивність» роботи суду присяжних, виявив, що його скасування вимагає додаткового збільшення кількості суддів у міському суді Нью-Йорка в 1,6 рази, або суддям доведеться присвятити роботи по два тижні від тримісячної літньої відпустки. На підставі проведених порівнянь було зроблено висновок, що суд присяжних коштує суспільству зовсім недорого [34, с. 16 – 17].

Існування суду присяжних впливає на процедуру судочинства. У США так звана «угода про визнання», у результаті якої вирішуються понад 90% усіх кримінальних справ, стала можливою саме завдяки наявності суду присяжних, жорсткі стандарти якого змусили формувати альтернативні способи вирішення кримінальних справ. Адже якщо розглядати суд присяжних як правову модель, то вона включає передбачену законодавством і діючу на практиці процедуру, правила поведінки та прийоми, використовувані в ній юристами. Суд присяжних України, очевидно, поєднуватиме в собі риси, властиві сучасному зарубіжному кримінально-процесуальному законодавству, вітчизняній дореволюційній процедурі і радянському кримінальному процесу з властивим йому обвинувальним ухилом.

Насамперед суду присяжних суперечитимуть інститут повернення справи для проведення додаткового розслідування, правило про неможливість самостійного, крім органів розслідування, збирання доказів захисником, процедура дослідження доказів, що не передбачає чіткого розмежування подання доказів обвинуваченням

і захистом, що ускладнюватиме сприйняття досліджуваних доказів присяжними. З урахуванням історичних фактів і сучасної соціально-політичної обстановки навряд чи буде сприйнято в українському кримінальному процесі усічену процедуру судового розгляду в разі визнання підсудним своєї вини, яка існує в англійському та американському процесі. Адже сучасна українська кримінально-процесуальна доктрина базується на тому постулаті, що визнання підсудним своєї вини не завжди відповідає реальним обставинам справи. Таким чином, *суд присяжних – це інститут, що змінює кримінальний процес і зачінає правову систему України.*

Деякі автори згадують випадки, коли присяжні діяли з порушенням закону і приймали рішення в свавільному порядку [89; 92, с. 16]. Виникає питання: наскільки серйозна ймовірність невірного вирішення справи судом присяжних? Чи дійсно, як стверджують критики, суд присяжних може бути введений в оману солодкомовними адвокатами, які наводять емоційні докази на користь своєї сторони? З цією метою у ході дослідження, проведеного в 1966 р., було перевірено припущення про те, чи відрізняються рішення присяжних від рішень суддів у конкретних справах. У результаті було визначено, що в 78% кримінальних справ судді були згодні з вердиктами присяжних, у 19% справ присяжні винесли виправдувальний вердикт, у той час як суддя виніс би обвинувальний, а в 3% випадків вердикт присяжних був обвинувальним, тоді як суддя виправдав би. При розгляді цивільних справ думки суддів і присяжних не збігалися приблизно в 22% випадків, однак різниця в розбіжності була невеликою. У той час як присяжні висловлювалися за позивача, а суддя приймав сторону відповідача в 12% випадків, незгода присяжних із суддею, який вирішував справу на користь позивача, простежувалася в 10% справ [104, с. 21 – 23].

Можливо, таке ж велике значення, як і відсоток збігу рішень суддів і присяжних засідателів, має додаткова інформація про розбіжність їх думок у 20% справ. На основі оцінок суддів судові справи класифікувались як «очевидні» і як «половинчасті», тобто як такі, що можуть обґрунтовано вирішуватися по-різному. Для «половинчастих» справ відсоток розбіжностей (40%) був набагато вищим, ніж для «очевидних» справ (9%).

присяжних сприяє усвідомленню громадськістю єдності системи кримінального правосуддя. Суд з колегією присяжних означає, що рішення про винність приймається представниками різних верств суспільства, а не суддею, якому платить те саме державне відомство, яке переслідує обвинуваченого. Такий процес легітимізує остаточний вердикт як продукт зваженого підходу суспільства, а не свавільне розпорядження держави [106, с. 174 – 185].

Що ж стосується Європи, то тут ситуація в різних країнах є різною: в деяких країнах суд присяжних діяв, а потім був замінений на суд шефенів. В Австрії він діє дотепер у класичній формі, а в Іспанії введений у 1995 р. Російська історія, як відомо, теж знайома з судом присяжних, і саме завдяки судовій реформі 1864 р. функції суду були відокремлені від адміністративних. Нагадаємо, що введення тієї чи іншої конструкції слід оцінювати, виходячи не тільки з її власних властивостей, а й з більш далеких цілей, заради яких це робиться. Самі ж цілі і засоби їх реалізації, безумовно, зобов'язані докладно обговорюватися.

Звичайно, питання про традиції та новачії в праві потребує спеціальних досліджень. Але в загальному вигляді, на нашу думку, правомірність перенесення «давніх» правових інститутів цілком укладається в уявлення про правовий процес: ми не могли б сьогодні говорити про романо-германську правову сім'ю, якби свого часу в Європі не відбулося рецепції давнього римського права.

2. Суд присяжних критикують і з позицій, згідно з якими «народ не готовий до того, щоб справедливо вирішувати питання про винність чи невинність людини, оскільки в суспільства немає правових традицій; немає загальних моральних засад, занадто сильною є соціально-економічна диференціація в суспільстві». Це досить обґрунтована, але не безспірна критика суду присяжних. В основі цієї критики лежить визнання суду присяжних як природного «суду вулиці», «суду натовпу». Дійсно, журі присяжних характеризується непереборною двоїстістю. У ньому одночасно присутні людська свобода (і в цьому сенсі – сваволя) і обмежуюча її правова форма, але не суд натовпу [102, с. 54].

Як писав О. Ф. Коні, перед судовою реформою 1864 р. у Російській імперії такі впливові законодавці, як Блудов, Корніолін-Лінський і навіть Спасович виходили з припущення «про нездатність російської людини відрізнити закон від розпорядження начальства, злочинця від нещасного, справедливість від милосердя і служіння потребам держави від особистих почуттів і настроїв» [107, с. 51]. Однак багатовікова практика діяльності суду присяжних свідчить про те, що людське суспільство не може відмовитися від форми суду, яка є, на думку О. Ф. Коні, «зразком безкорисливої праці та усвідомлення своєї службової повинності й моральної відповідальності перед суспільством. Серед безлічі справ, розглянутих за участю присяжних, рідко видавалися рішення, з якими можна було не погоджуватися з суто юридичної точки зору, але які ставали зрозумілими з погляду життєвої правди і неупередженого ставлення до судового матеріалу, розгорнутого свідками, сторонами й експертами перед суддями громадської совісті, для яких «вчинив» і «винний» не могли бути синонімами» [107, с. 54].

Крім того, опоненти суду присяжних вважають, що присяжні, вирішуючи питання про винність підсудного в конкретному злочині без достатнього уявлення про такі юридичні поняття, як злочин, вина, співучасть свідомо приречені на судові помилки і вердикти, які суперечать закону. Дійсно, існуюча в кримінальному законі юридична конструкція форми вини може призвести до помилки, коли присяжні визнають особу винною в учиненні злочину при вчиненні нею лише об'єктивної сторони злочину, хоча із суб'єктивної сторони в її діях присутній юридичний казус. У зв'язку з цим можна згадати роман Л. М. Толстого «Воскресіння», в якому описано випадок засудження головної героїні судом присяжних у Російській імперії за вчинення об'єктивної сторони злочину, хоча в судовому засіданні було встановлено, що в неї не було наміру позбавити життя потерпілого, оскільки вона тільки хотіла його приспати і, даючи таблетки, думала, що дає снодійне. Таким чином, у її діях була відсутня суб'єктивна сторона злочину, оскільки вона не знала, не могла знати і не повинна була знати, що дає потерпілому отруту. За кримінальним законодавством Російської імперії в наявності юридичний казус [109]. Проте при-

сяжні засудили підсудну за схемою: «винна, оскільки її дії призвели до смерті потерпілого».

Н. В. Радутна зазначає, що присяжні вважаються суддями факту і «в їх обов'язки входить прийняття рішення про винність або невинність особи, яку віддано до суду» [65, с. 35]. Висновок про винність або невинність є підставою для кримінально-правової оцінки дій та кваліфікації конкретного діяння за відповідною статтею кримінального закону. Без достатнього знання правової процедури прийняття рішень судом присяжних можна припуститися помилкового судження про те, що ми віддаємо вирішення основного питання судочинства особам, не здатним судити про юридичну природу діяння, досліджуваного судом. Безпосередня участь присяжних у правосудді як громадського судді заснована на тому, що кожний громадянин незалежно від його соціального стану, освіти, статі та інших характеристик повинен бути здатним оцінювати обставини справи, що є предметом судового дослідження. Інакше втрачається сенс гласності суду, виховної ролі правосуддя.

Функція професійного судді стає новою і визначальною у процесі з присяжними. У загальному вигляді перед суддею постає завдання у кожній конкретній справі створити зі звичайних людей діючу «машину правосуддя» ad hoc (для даного випадку), здатну прийняти рішення, вирішивши конкретну справу. Серйозність ролі головуючого в суді присяжних підкреслює методологічний підхід А. М. Бобріщева-Пушкіна, який розглядав рішення присяжних про винність як «думки про правове питання», а правосвідомість присяжних – як механізм породження права, у певному сенсі відтворюючий природничо-історичний механізм виникнення правових норм (не тотожних закону) [109, с. 34 – 44].

У цьому відношенні професіоналізм судді, який працює в суді присяжних, не можна порівняти за складністю з традиційним професіоналізмом. У суді присяжних головуючий не просто керує процесом, він ніби, за образним висловом Л. М. Карнозової, «надягає» на себе правову форму і демонструє її в дії [102, с. 55], оскільки не тільки кожне його юридично значуще рішення, а й форма поведінки, способи спілкування з учасниками процесу, а також власне процесу-

альна діяльність знаходяться під пильною увагою присяжних, які зіставляють усе це з власним сприйняттям процесу [110, с. 393 – 420]. Так само незмірно більш високу планку професіоналізму ставить суд присяжних перед обвинуваченням і захистом: оскільки в радянському кримінальному процесі практично не було змагальності, тепер сторони змушені освоювати нові методики реалізації своїх прав у судовому розгляді [111; 112].

У зв'язку з цим, на наш погляд, річ зовсім не в тому, що «народ не готовий», а в тому, що професійне товариство юристів чинить опір змінам у власній діяльності. Це опір цілком природний і зрозумілий. Спосіб діяльності в інквізиційному процесі не перетворюється плавно в новий професіоналізм у процесі змагальному, і замість того, щоб робити основний акцент на підготовці і перепідготовці юристів до роботи в нових умовах, проблема вуалюється розмовами про неготовність населення.

Навпаки, дослідники суду присяжних у Російській Федерації зазначають, що побоювання агресивності «суду вулиці», яка проявиться у вердиктах присяжних, не виправдалися. Суд присяжних проводить більш вдумливе і скрупульозне судове слідство, він здатний до прийняття нестандартних рішень. Порівняльні статистичні дані в різних державах вказують на досить високий (у порівнянні з середнім рівнем по країні) відсоток виправдувальних вироків, які виносяться судами присяжних, що викликає надмірне занепокоєння з боку органів обвинувачення [78, с. 40 – 52; 102, с. 55].

Не можна говорити про необґрунтований «виправдувальний» ухил суду присяжних, серед його вердиктів є й такі, що потягли за собою покарання у вигляді смертної кари. Досить високий відсоток виправдувальних вироків фахівці (навіть настроєні проти суду присяжних) пояснюють насамперед низькою якістю попереднього розслідування, а відтак, слабкістю доказової бази обвинувачення. У суді присяжних головуючий зобов'язаний виключати з розгляду докази, одержані з порушенням закону, що в традиційній формі процесу декларовано, але процедурно не розгорнуто.

Про це свідчать і дані соціологічних досліджень, проведених В. В. Мельником. Опитані судді, які мають досвід роботи в суді при-

сяжних, вважають, що в них набагато частіше, ніж у звичайних судах, виносять виправдувальні вироки в таких причинах:

- а) суди присяжних висувають підвищені вимоги до якості попереднього слідства, якості доказів, на яких ґрунтується обвинувачення, їх достовірності, допустимості і достатності для формування правильного внутрішнього переконання у питаннях про винність (так вважають 72,7% опитаних);
- б) присяжні засідателі і професійні судді в суді присяжних більш послідовно керуються презумпцією невинуватості і процесуальними правилами оцінки доказів, що випливають з неї (33,3%);
- в) процесуальна форма суду присяжних надійніше захищає підсудного від обвинувального ухилу професійних і непрофесійних суддів (22,7%);
- г) на внутрішнє переконання присяжних засідателів у питаннях про винність не впливають недопустимі докази, одержані в порушення вимог Конституції РФ і КПК, оскільки такі докази виключаються з розгляду на стадії попереднього слухання (19,6%) [78, с. 46].

Отже, низька якість роботи професійних юристів подається як некомпетентність присяжних. Присяжні ж реально демонструють адекватність цієї форми суду цілям судової реформи, оскільки досить відчутно реагують на необґрунтованість обвинувачення.

На наш погляд, серйозною замовчуваною підставою критики введення суду присяжних у деяких пострадянських державах є положення про те, що суд присяжних набагато менш керований, ніж суд, до складу якого входять професійні судді. Дійсно, «коли рішення про факт вчинення злочину і про винність підсудного повинні приймати присяжні засідателі, коли внутрішнє переконання суду (колегії присяжних засідателів) незалежне від юридичних стереотипів, виникла загроза руйнування солідарності носіїв обвинувальної позиції, у судочинство імплантовано елемент, що перешкоджає колишній передбачуваності» [102, с. 56].

Колегія присяжних уперше починає здійснювати правосуддя в системі *ad hoc* (для конкретної справи), а тому не несе на собі відбитка «конвеєра судочинства», зберігаючи свою особистісну природу.

3. Опоненти суду присяжних зазначають також, що правосуддя в державі, тим більше вирішення питання про винність чи невинність підсудного, повинні здійснювати не дилетанти, до яких належать присяжні, а професійні юристи. Прихильники цієї позиції вважають, що «сам процес доказування в суді присяжних не узгоджується з їх правом вирішувати питання про винність підсудного. Відповідно до принципу презумпції невинуватості «кожний обвинувачений в учиненні злочину вважається невинним, доки його винність не буде доведена в передбаченому... законом порядку і встановлена вироком суду, що вступив у законну силу. В кримінально-процесуальному законі передбачена процедура доказування вини суб'єкта... відповідно до якої «доказування повинні здійснювати професійні юристи – судді і посадові особи правоохоронних органів. Об'єктивність рішення про винність залежить від детального знання процесу доказування, розуміння суті доказів і уміння працювати з ними. Присяжні засідателі не мають відповідної підготовки» [100, с. 12].

Ми поділяємо критику цієї позиції, дану Л. М. Карнозовою, суть якої полягає в тому, що «відповідно до принципу змагальності... суд не зобов'язаний здійснювати доказування» [102, с. 52]. Більше того, у наведеному висловлюванні фактично злиті зовсім різні процедури – доказування й оцінювання доказів, що згідно із законом здійснюється за внутрішнім переконанням [113, с. 19 – 20].

Внутрішнє переконання як спосіб оцінювання доказів є елементом «професійної технології судді. Звідси зміст внутрішнього переконання являє собою проекцію уявлень, що панують у професійному товаристві» [72, с. 50]. Професіоналізм припускає формування певних стереотипів унаслідок накопиченого професійного досвіду і характеризується феноменом так званого професійного старіння, що «характеризується несприйнятливістю нового, канонізацією й універсалізацією власного досвіду, використанням стереотипів, тобто досягнень минулого, відсутністю зростання, закритістю для професійного розвитку...» [114, с. 152].

Присутність у суддівській свідомості певних стереотипів призводить у кінцевому підсумку до професійної деформації судді. Не-

гативні риси характеру і властивості особистості, протипоказані професійній діяльності судді, проявляються у відсталому стереотипі як в одній з форм вираження професійної деформації.

Відсталий стереотип у психологічному плані виявляється в тому, що він створює в судді настроєність на безумовну правильність тільки його оцінок і небажання співвідносити своє рішення з конкретною ситуацією, що виникає у кримінальній справі. Відсталий стереотип у пізнавальній діяльності, по суті, підмінює дискурсивне міркування здогадами, а прогалину у системі доказів заповнює попереднім досвідом. На адекватність оцінок судді впливають укорінені судження і шаблони, які заважають йому правильно сприймати доказову інформацію, що позначається на об'єктивності формування суддівського переконання й зумовлює суб'єктивізм у висновках [115, с. 47].

Так, шаблон радянського кримінального судочинства, згідно з яким суд – це орган боротьби зі злочинністю, фактично призвів до зрощення функції обвинувачення з функцією правосуддя і породив проблему обвинувального ухилу в кримінальному процесі [116, с. 101]. Теоретичні дослідження такої професійної деформації суддів, як обвинувальний ухил або обвинувальна настанова, досить великі [102, с. 55]. Обвинувальний ухил відображує односторонню спрямованість поведінки і дій судді, настанову на обвинувачення – перевагу при проведенні дослідження даним, що викривають підсудного у вчиненні злочину або обтяжують його відповідальність. Зокрема, він проявляється в недооцінці аргументів підсудного і його захисника, спрямованих на звільнення від відповідальності або пом'якшення цієї відповідальності, і, навпаки, переоцінці значущості для правосуддя позиції прокурора, який підтримує обвинувачення в суді; у перевазі версії, поданої в обвинувальному висновку. Стосовно до особи судді обвинувальний ухил може виражатися в «стереотипі, шаблоні поведінки в судовому дослідженні, що проявляється, з одного боку, в привнесенні свого досвіду щодо розгляду подібних справ на вирішення долі особи, притягнутої до справи за аналогією (шаблоном), з іншого – у повторенні в суді спрямованості і методів дослідження доказів, використаних на попередньому слід-

стві. У цих випадках не враховується або ігнорується факт унікальності, неповторності кожної справи» [117, с. 45].

Причому аналіз, проведений низкою авторів, свідчить, що не можна розглядати обвинувальний ухил тільки як ненормативний феномен, визначений виключно звичаями правозастосовної практики або «несвідомістю суддів» [118, с. 96], а й існуванням у законі «процесуальної конструкції, що закріплює обвинувальну концепцію кримінального судочинства» [119, с. 26 – 32]. Виходить, що «дотримуючись процесуальних правил, передбачених законом, судді вже непомітно для себе ніби втягуються в ідейну позицію обвинувача, потрапляючи при цьому до своєї рідної «пастки» [120, с. 59].

При аналізі обвинувального ухилу виділяються дві тенденції. Перша полягає «у вказівці на об'єктивний характер обвинувального ухилу з погляду дії психологічних законів – законів дії установки, що детермінує вибірковість і схильність до певного типу рішень. Обвинувальна установка породжується професійним досвідом, що, у свою чергу, формується в дуже конкретних умовах, які пред'являють професіоналу параметри успішної та неуспішної діяльності» [72, с. 56]. Дійсно, визнання виправдувальних вироків браком у роботі, тиражування судами першої інстанції судових помилок вищих інстанцій об'єктивно формують обвинувальну настанову суддів.

З іншого боку, обвинувальна тенденція в судовій практиці характеризується як ухил, а сукупність відповідних якостей судді – як деформація, хоча фактично йшлося про деяке відхилення практики і діяльності окремих суддів від спрямованості системи в цілому на боротьбу зі злочинністю [72, с. 58]. Тому не можна визнавати це ні ухилом, ні деформацією, це було професіоналізмом. Звідси в умовах реформування кримінального судочинства «уникнути зміцнення настанови на обвинувачення можна за допомогою послідовного дотримання таких принципів судочинства, як презумпція невинуватості, змагальність, різнобічність, повнота й об'єктивність дослідження доказів, забезпечення обвинуваченому права на захист» [117, с. 7], але при неодмінній «нормативній регламентації процедур, що реалізують дані принципи, і відповідно контролю за їх дотриманням з боку вищих інстанцій» [72, с. 67].

Тому *відсутність юридичного професіоналізму в присяжних дозволить реально розділити досудове слідство і судовий розгляд і повністю реалізувати принцип безпосередності й усності процесу*. Априорні юридичні знання, стереотипи і шаблони, що існують у свідомості професійного судді, обізнаного з матеріалами справи до початку судового процесу, «формують не тільки його настанову, а й саме рішення фактично до судового розгляду, і за відсутності традиції змагальності роблять судовий розгляд наперед визначеним і фактично безглуздим» [102, с. 53] Така упередженість призводить до несправедливого розгляду кримінальної справи.

Крім обвинувальної установки судді, що формується в процесі професійного досвіду і стосується не конкретної справи, а обвинуваченого взагалі, упередженість професійного судді може бути викликана його обвинувальним упередженням, що сформувалося після ознайомлення з матеріалами попереднього розслідування кримінальної справи. Причому суддівська упередженість не є зловмисною, а скоріше несвідомою. На це звертав увагу А. Є. Владиміров, на думку якого «читання актів попереднього слідства упереджують суддю. Мимо своєї волі він складає собі певне переконання про справу. Такий суддя мимоволі розглядатиме судове слідство не як самостійне дослідження істини, а тільки як повторення, перевірку слідства попереднього. Вимагати від судді іншого погляду – означає вимагати неможливого. Примусити себе зовсім відсторонитися від вражень, залишених читанням актів, неможливо. Таким чином, суддя не може мати певного переконання про справу, коли він приступає до судового слідства» [62, с. 61]. Звідси обвинувальне упередження судді, обізнаного з матеріалами справи до судового розгляду, – це «природна психологічна продукція, психологічна норма, а не відхилення» [72, с. 53]. Звичайно, «усвідомлення суддею своєї ролі в здійсненні правосуддя сприяє появі психологічної настанови незв'язаності свого висновку по суті кримінальної справи з висновками органів попереднього розслідування. Така психологічна настанова сприяє критичному ставленню до результатів попереднього розслідування, допомагає розкрити допущені при розслідуванні помилки або порушення закону» [121, с. 16]. Однак «питання в тому,

які перешкоди внутрішнього характеру він повинен при цьому подолати, і які для цього мають бути зовнішні умови. Одного закону для цього недостатньо, оскільки професійні норми й індивідуальні психічні регулятори діяльності не вичерпуються положеннями законодавства» [72, с. 53].

У процесуальній літературі обговорювалися проблеми, пов'язані з наявністю психологічних перешкод реалізації принципів правосуддя і визнавалося, що «проголошена в законі незалежність волевиявлення суддів як один з основних принципів здійснення правосуддя з психологічної точки зору далеко не завжди може бути реально досяжна» [122, с. 471].

Вирішення цієї проблемної ситуації нерідко намагаються знайти в наївному психологізмі та ідеологізмі такого типу: «Для нейтралізації негативного впливу психічної настанови необхідно, щоб вона була досить гнучкою або рухливою. Але це вже багато в чому залежить від самої людини, від її інтелекту, інших якостей особистості, котрі, якщо вона сама не розкриє в собі, ніхто за неї цього не зробить» [122, с. 474]. Можливий і такий варіант: «Упередження перешкоджає суддям знайомитися з фактами, спонукає їх бачити те, що вони хочуть бачити, або спотворювати факти відповідно до своїх бажань. Подібна діяльність суддів, безумовно, не повинна мати місця при відправленні правосуддя» [123, с. 87].

Не можна заперечувати й існуючий феномен негативного ставлення суддів до процесуальної форми. Докладний аналіз цього явища подано в дослідженні Т. Г. Морщакової [124, с. 36 – 37]. На думку С. А. Пашина, порушення процедури розгляду кримінальних справ є умовою й елементом судової технології. У противному разі неможливо упоратися з тим навантаженням, що є в районного судді; в абсолютному вигляді форма не дотримується в 99% випадків [125, с. 34]. У той же час саме цінність належної правової процедури як способу судового пізнання, що одночасно гарантує права людини і справедливості прийнятого рішення, і була однією з підстав перетворень нашого кримінального процесу.

Ось що писав із приводу дотримання процедури І. Я. Фойницький: «Досвід показує, що участь суддів народних у формі самостійної

колегії служити для коронного суду кращим спонуканням до ретельного дотримання всіх запропонованих законом форм провадження. Основні начала безпосередності, усності, гласності і рівноправності сторін в останньому втрачають свою живучість, перетворюючись на порожні обрядовості незначного практичного значення, оскільки безприсяжний суд у дорадчій кімнаті може знайомитися з письмовим провадженням і навіть, як іноді й робиться, доповнювати те, про що дізналися на судовому слідстві, бесідами зі сторонами» [64, с. 348].

Отже, уведення народного представника, на думку А. М. Карнозової, зміцнює власне юридичне начало у відправленні правосуддя. Причому відбувається це і щодо самого судового розгляду, і щодо попереднього розслідування кримінальних справ. Оскільки присяжні не професіонали і неспроможні дати власне юридичну оцінку доказів, то ця функція потрапляє в компетенцію професійного судді, який зобов'язаний виключити всі докази, зібрані незаконним шляхом, щоб подати присяжним тільки ті, які звичайна людина може оцінити на основі свого життєвого досвіду, здорового глузду, совісті, праворозуміння. Звідси більш суворі вимоги до дотримання процедури і на досудових стадіях [72, с. 76]. *Присяжні є одним з чинників зниження впливу професійних суддів на підсумкові рішення у кримінальній справі* [126, с. 137]. Вони «як люди, не обізнані з актами попереднього слідства, засновують свій вердикт виключно на результатах усного судового розгляду. У засіданні суду вони особисто переконуються у правильності й обґрунтованості кожного з доказів, усуваючи пропонованими питаннями всякий сумнів і оцінюючи кожне почуте ними висловлювання» [16, с. 516].

Таким чином, український суд присяжних необхідно розглядати не тільки як елемент судової системи, а й як інструмент судової реформи [127]. Призначення українського суду присяжних у рамках судової реформи – служити засобом розвитку змагального правосуддя і нової правосвідомості в кримінальному судочинстві.

Суд присяжних – правова школа не тільки для населення, а й насамперед для професійних юристів. Хочеться сподіватися, що правосуддя України, як і правосуддя інших країн континентальної Європи, які зберегли або відродили класичну форму суду присяж-

них, усунє такі *недоліки кримінально-процесуальної діяльності професійних суддів*: *по-перше*, професійну деформацію суддів при сприйнятті обставин справи; *по-друге*, ігнорування процедури розгляду кримінальної справи, осмисленість дотримання якої за наявності непрофесійних суддів стає не просто формальною вимогою, а нагальною потребою; *по-третє*, недоліки в дослідженні доказів, ігноровані через відсутність спеціальної процедури виключення недопустимих доказів [128, с. 10]; *по-четверте*, недоліки професійного внутрішнього переконання, що формується з обвинувальним ухилом. Врахування цих недоліків має скорегувати суддівську позицію, залежну від кримінальної політики держави, підвищити особистісну відповідальність професійних суддів за прийняті в судовому розгляді рішення [129, с. 34].

Досить актуальним для характеристики правової природи суду присяжних є питання про місце цього суду в судовій системі України та його юрисдикції [130, с. 61 – 68].

Згідно зі ст. 31 Закону України «Про судоустрій» суди присяжних діють у загальних апеляційних судах, крім Апеляційного суду України. До прийняття цього Закону обговорювалася можливість уведення суду присяжних не тільки в апеляційних судах, а й у місцевих судах, що завдало б серйозної шкоди розвитку інституту суду присяжних в Україні. Ця ідея критикувалася в пресі і нарешті була відкинута парламентом при прийнятті Закону від 07.02.2002 р. [131]. У той же час при подальшому вдосконаленні судової системи України ця проблема може виникнути знову. Адже навіть вбивство, вчинене на побутовому ґрунті, вимагає виклику до суду великої кількості свідків. Що ж тоді говорити про більш складні справи, слухання яких у суді забере тривалий час. Участь присяжних у такому процесі пов'язана передусім із серйозними технічними труднощами через відсутність пристосованих для цього залів засідань. Але крім суто організаційних причин, існує значно важливіша проблема – правова підготовленість суддів місцевих судів до розгляду справи за участю присяжних. Формування високопрофесійного суддівського корпусу – це одне із найскладніших завдань. Вирішити його протягом кількох років навряд чи вдасться.

Друга, не менш важлива проблема, що випливає з положення суду присяжних у судовій системі, пов'язана з підсудністю кримінальних справ цьому суду. Визначення підсудності справ суду присяжних пов'язане з вирішенням низки найбільш значущих питань. Сюди можна віднести питання територіального обмеження діяльності суду присяжних, родової підсудності справ такому суду, а також питання про вплив підсудного на формування колегії присяжних.

Сучасні реформатори, спираючись на досвід Російської Федерації, виступають за поетапне введення в Україні суду присяжних, коли на першому етапі пропонується його створення лише в регіонах, близьких до центру України, а потім поширення його на всій території країни. На їх думку, поетапне введення в Україні суду присяжних має стати чимось на зразок правового експерименту. В разі його успіху можна буде ввести суд присяжних на всій території України, а у разі провалу – відмовитися від суду присяжних взагалі. Така ж думка висловлювалася і про долю суду присяжних у Росії [132, с. 101 – 104].

Подібний експериментальний характер уведення в Російській Федерації суду присяжних став предметом гострої критики як противників суду присяжних [133, с. 4; 134, с. 35], так і його прихильників, що вважають необхідним заснувати суд присяжних у всіх регіонах Росії [135, с. 136]. За своєю суттю ця ідея, як вважає Конституційний Суд РФ, порушує одну з найважливіших конституційних гарантій прав особистості – норму про рівність усіх перед законом і судом [136].

Тому, на наш погляд, **в Україні доцільно вводити елемент поетапності у підсудності справ суду присяжних**. Так, наприклад, на першому етапі можна було б обмежитись лише справами про злочини проти особи, що передбачають довічне позбавлення волі, але вводити цю норму не в порядку експерименту в окремих областях, а на всій території України. І це принципово. Надалі можна піти шляхом розширення предметної підсудності справ суду присяжних. При такому варіанті суд присяжних із красивої експериментальної «іграшки» перетворився б на реально діючий механізм захисту прав особистості. Розширюючи (або звужуючи) предметну підсудність

суду присяжних, можна створити найбільш сприятливі умови для його діяльності. Тому досить **важливим видається** такий аспект предметної підсудності, як **визначення кола злочинів, що повинні розглядатися судом присяжних.**

У літературі висловлювалася думка про те, що широка предметна підсудність справ суду присяжних повинна послужити зміцненню позицій суду присяжних і дещо згладити негативний ефект від відмови від суду присяжних на рівні місцевих судів.

З такою позицією важко погодитися. Конституційний принцип рівності кожного перед законом і судом вимагає диференційованого підходу до системи гарантій прав людини. Так, якщо людині, обвинуваченій у вчиненні злочину, може загрозувати покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад 10 років, то ступінь гарантії винесення правосудного вироку має бути безумовно вище, ніж якби людина обвинувачувалася в злочині, за який може бути призначене покарання на один або три роки позбавлення волі.

Суд присяжних – це дорога гарантія. Але вона необхідна, коли вирішується питання про тривалі (понад 10 років) строки позбавлення волі. У той же час справи про злочини, за вчинення яких може бути призначене покарання до 10 років позбавлення волі, можуть бути розглянуті без участі присяжних.

Зважаючи на вищесказане, на наш погляд, **доцільно встановити в кримінально-процесуальному законодавстві предметну підсудність справ суду присяжних**, залишивши в його віданні тільки розгляд справ про злочини, за які за законом може бути призначене довічне позбавлення волі. При цьому слід враховувати досвід діяльності судів присяжних у Російській імперії, де показник виправдувальних вироків у справах, що мали «політичний відтінок», перевищував 40% (наприклад, справи про злочини проти порядку управління, насильницькі дії проти посадових осіб) [137, с. 10].

І останнє – це питання про необхідність клопотання обвинуваченого як єдиної підстави для розгляду його справи судом присяжних. При вирішенні цієї проблеми слід врахувати досвід інших держав. Так, згідно з п. 2 ч. 2 ст. 30 КПК Російської Федерації суд присяжних утворюється при обласних, крайових і прирівняних до

них у компетенції судах. Порівняльний аналіз статей КПК показує, що російський законодавець обрав метод простого перелічення статей КПК, що передбачають відповідальність за вчинення злочинів, кримінальні справи про які віднесені до відання зазначених судів. Розгляд цих справ по першій інстанції здійснюється: а) одноособово федеральним суддею; б) у складі трьох федеральних суддів; в) у складі федерального судді та 12 присяжних засідателів. Причому суд присяжних утворюється і розглядає по першій інстанції кримінальні справи тільки за наявності клопотання обвинуваченого.

Слід зазначити, що схожі норми містяться в англійському й американському кримінально-процесуальному законодавстві. В Англії, наприклад, якщо особа обвинувачується у вчиненні фелонії (тяжкого злочину, що підлягає розгляду в суді присяжних) і не бажає, щоб її справа розглядалася судом присяжних, вона має право клопотати про передачу справи на розгляд суду без участі присяжних.

Аналогічна норма міститься й в американському кримінальному процесі. Фактично ж участь присяжних у розгляді конкретної справи залежить не тільки від відповідної вказівки закону. Вона залежить, як правило, від позиції обвинуваченого у конкретній справі. Якщо обвинувачений визнає свою вину, то його справа розглядається в спрощеному порядку постійним суддею. Справа розглядається без присяжних, якщо проти цього заперечує обвинувачений. Однак закон установлює щодо певних категорій справ обов'язкову участь присяжних, наприклад у справах, за якими обвинувачений не має захисника, справах про небезпечні злочини, що караються смертною карою, тощо [10, с. 605 – 617; 138, с. 245 – 268].

Аналіз Закону України «Про судоустрій» дозволяє зробити висновок, згідно з яким українське кримінально-процесуальне законодавство має закріпити таке положення: якщо особа обвинувачується у вчиненні злочину, справа про який підсудна апеляційному суду, або у вчиненні декількох злочинів, з яких хоча б один підсудний апеляційному суду, вона має право на розгляд її справи судом присяжних. Надане право обвинувачений реалізує, заявляючи клопотання про розгляд його справи судом присяжних. Таке клопотання має бути заявлене при оголошенні обвинуваченому про закінчення досудового

слідства і пред'явленні для ознайомлення всіх матеріалів справи. Надалі клопотання про розгляд його справи судом присяжних не може прийматися. Обвинуваченому також має надаватися право відмовитися від заявленого клопотання, однак така відмова не приймається, якщо клопотання було підтвержене в ході попереднього слухання.

Така альтернативна підсудність справ суду присяжних відповідає вимогам ч. 1 ст. 124 Конституції України і має низку переваг. *По-перше*, сам обвинувачений одержує право обирати найбільш прийнятну для себе форму судочинства – це може бути як суд присяжних, так і колегія з трьох професійних суддів. *По-друге*, істотною перевагою такої підсудності є можливість подальшої відмови обвинуваченого від заявленого клопотання про розгляд його справи судом присяжних. Це досить демократична норма, оскільки вона дає обвинуваченому певний проміжок часу на обмірковування наслідків заявленого клопотання, фактично відтягує процес прийняття рішення у часі.

Поряд із зазначеними вище перевагами така умовна підсудність справи суду присяжних таїть у собі і негативні моменти. Так, якщо обвинуваченому закон надає право вибору порядку провадження у справі шляхом заявлення клопотання про розгляд його справи судом присяжних, то закон не зобов'язує органи слідства навіть повідомляти потерпілого про обраний порядок судочинства. Таким чином, виходить, що посилення захисту прав обвинуваченого відбувається за рахунок обмеження прав потерпілого від злочину [139]. Звичайно, не слід говорити про надання потерпілому, так само, як і обвинуваченому, права вибору порядку провадження у справі. Але потерпілому має бути повідомлено про обраний обвинуваченим порядок провадження у справі, щоб підготуватися до процесу належним чином.

Наступна проблема, пов'язана з можливістю обрання обвинувачуваним процедури провадження у справі, – це проблема правової захищеності обвинуваченого від тиску з боку слідчих органів. Після заявлення клопотання про розгляд справи судом присяжних (момент ознайомлення з матеріалами кримінальної справи) до попереднього слухання в справі (останній строк, коли можна або підтвердити

своє клопотання, або відмовитися від нього) обвинувачений може потрапити під тиск слідчого з приводу заявленого ним клопотання. Це відбувається тоді, коли слідчий не дуже впевнений у повній доведеності пред'явленого обвинувачення. Безперечно, суд присяжних більш об'єктивний і безсторонній, і тому погано розслідувана кримінальна справа, особливо в частині доказів, зібраних з порушенням закону, легко «розвалиться» у суді присяжних. Цю проблему можна зняти, якщо схилити підсудного відмовитися від його права на суд присяжних. Через те надання обвинуваченому права вибору порядку провадження у справі є, безперечно, гуманною нормою, але без створення спеціальної, добре продуманої системи процесуальних гарантій це може призвести до протилежного результату – право перетвориться на безправ'я.

Англійська й американська системи судочинства виключають можливість розгляду справ присяжними у разі визнання обвинуваченим (підсудним) своєї вини. При цьому логіка такої законодавчої вимоги проста: якщо підсудний визнає свою вину в учиненні злочину, то чи можна ставити суддів від суспільства перед вибором: «винний чи не винний»?

Проте російські, як дореволюційна, так і сучасна, процедури передбачають розгляд справи судом присяжних незалежно від визнання підсудним своєї вини в учиненні злочину. *В умовах України суд присяжних – засіб, здатний зруйнувати обвинувальний ухил у системі кримінального судочинства.* Визнання обвинуваченим (підсудним) своєї вини в умовах нинішнього кримінального судочинства, коли слідчий найчастіше робить на це ставку у своїй роботі, зовсім не означає її фактичної наявності.

Якщо розглядати право на суд присяжних як право обвинуваченого (підсудного), то його вільне волевиявлення не тільки слід враховувати при формулюванні цієї процесуальної норми, а й поширити його далі: більше застосовувати усічену процедуру судового розгляду у разі визнання підсудним своєї вини; надалі, можливо, слід ввести угоди про визнання вини, що досить часто застосовуються в англосаксонському праві, а їх аналоги – і в континентальному праві [140, с. 178 – 204].

2.2. Проблеми нормативного регулювання вимог, що ставляться до присяжних

Справедливість правосуддя, здійснюваного судом присяжних, певною мірою залежить від вимог, за якими обираються кандидати в присяжні, і від процедури їх залучення до відправлення правосуддя.

З урахуванням вимог ст. 127 Конституції України, яка чітко розмежовує дві форми участі народу в судочинстві (народні засідателі та присяжні), і положень Закону України «Про судоустрій», що передбачає існування в нашій державі двох історичних типів судів – суду шефенів (народних засідателів) і суду присяжних, – необхідно розглядати інститут присяжних як самостійний, відокремлений процесуальний інститут, що потребує законодавчого регулювання. Викладена концепція може бути покладена в основу регламентації процесуального статусу присяжних і процедури розгляду справ судом присяжних у новому кримінально-процесуальному законодавстві України.

У кримінальних справах, що мають підвищену суспільну значущість, при вирішенні питань про винність у нестандартних морально-конфліктних ситуаціях суд присяжних покликаний захищати права і свободи підсудного й інтереси суспільства від обвинувального ухилу професійного судді, що часом має місце. Про це значення суду присяжних слушно висловлювався Л. Є. Владимиров: «Тільки в суді присяжних підсудний убезпечений від безсердечності судді, якому нечутливість дуже часто заважає розглянути істину» [141, с. 96].

Колегія присяжних має підвищену моральну й інтелектуальну чутливість для правильного і справедливого вирішення питань про винність у нестандартних морально-конфліктних ситуаціях не як сукупність окремих суб'єктів, а як група, що виробляє в процесі групової дискусії погоджене колективне рішення про винність підсудного. Для об'єктивної оцінки потенціалу колегії присяжних особливо важливе значення має врахування таких **соціально-психологічних чинників**: 1) віковий склад; 2) різномірний особовий склад колегії; 3) кількісний та якісний склад; 4) рівень соціально-психологічного розвитку колегії присяжних [78, с. 64].

Віковий склад колегії присяжних забезпечує її формування з числа осіб, які мають достатню соціальну, моральну й інтелектуальну зрілість та емоційно-вольову стійкість, достатній запас здорового глузду, життєвої мудрості, багатий життєвий досвід, що дозволяє правильно судити про факти справи та винність підсудного. Як правильно зазначав С. І. Вікторський, «для вирішення питань, що стосуються фактичної сторони і винності, найголовніше – вміння логічно мислити і життєвий досвід, а в присяжних не можна відняти першої з цих якостей, на другу ж вони багатші, ніж коронні судді, обставини життя яких набагато одноманітніші, як у людей одного й того самого складу занять» [51, с. 35].

Ще в ХІХ ст. російські дослідники суду присяжних звертали увагу на важливе значення **різнорідного особового складу** колегії присяжних для вироблення якісного, погодженого колективного рішення з питань про винність підсудного [142, с. 35]. Колегія присяжних завдяки різнорідному особовому складу перевершує професійних суддів за багатством життєвого досвіду, розмаїтістю знань про навколишню дійсність за тим, що необхідно для правильного і справедливого вирішення питань про винність [143, с. 450 – 456].

Психологи стверджують, що групи з неоднорідним особовим складом, зі значними індивідуально-психологічними розбіжностями учасників справляються зі складними проблемами і завданнями краще, ніж однорідні, які складаються з осіб із приблизно однаковою системою якостей, що мають значення для сенсу спільної діяльності. Розбіжності в досвіді, підходах до справи, точках зору, мисленні, особливостях сприйняття, пам'яті тощо дозволяють учасникам групи з різних сторін підходити до вирішення завдань. Це сприяє активізації колективного мислення, а в результаті збільшуються кількість ідей, кількість різних варіантів рішень і, отже, зростає ймовірність ефективного виконання цюставленого завдання [144, с. 177 – 178].

Неоднорідний склад колегії присяжних благотворно впливає на вироблення якісного колективного рішення з питань про винність ще й тим, що сприяє зменшенню в колегії конформності, психологічного тиску на членів групи думки більшості [145, с. 87].

Формуванню різнорідного особового складу колегії присяжних можуть сприяти такі організаційні та процесуальні моменти: *по-перше*, положення про те, що списки присяжних складаються окремо по кожному району і місту області на основі списків виборців шляхом випадкової вибірки встановленого числа громадян; *по-друге*, положення про те, що кількість осіб, які включаються до списків присяжних громадян, які постійно проживають у районах і містах області, має приблизно відповідати в існуючій пропорції кількості жителів кожного району і міста області; *по-третє*, положення про те, що включені до списків присяжних кандидати відбираються для участі в розгляді справи шляхом випадкової вибірки; *по-четверте*, положення про те, що з відібраних кандидатів шляхом жеребкування утворюється колегія присяжних. За справедливим зауваженням В. В. Мельника, остання процесуальна вимога забезпечує формування не тільки різнорідного, а й оптимального кількісного складу колегії присяжних, що також сприяє виробленню якісного, погодженого колективного рішення з питань про винність підсудного [78, с. 66].

На наш погляд, ці положення необхідно закріпити в судоустрійному і кримінально-процесуальному законодавстві України.

Дослідження у сфері сучасної соціальної психології показують, що людина як суб'єкт діяльності особливо має потребу в інших людях при виробленні відповідальних рішень, що зачіпають інтереси оточуючих людей і суспільства. Саме **групові рішення** в багатьох випадках є більш ефективними і відповідальними, ніж індивідуальні [146, с. 226]. **Кількісний склад групи** деякою мірою сприяє підвищенню якості вироблюваного групового рішення. Зі збільшенням групи підвищується її здатність зібрати, переробити й оцінити за той самий час більшу кількість інформації, що збільшує ймовірність прийняття оптимальних рішень [147, с. 427]. Однак соціально-психологічними наслідками збільшення кількісного складу групи може бути як поліпшення, так і погіршення її діяльності та якості прийнятого нею колективного рішення. Зі збільшенням групи її ефективність зростає, але лише до певного рівня: при досягненні деякого «критичного значення» кількість членів групи перестає впливати

на ефективність її діяльності, а потім – при подальшому збільшенні – ефективність знижується (занадто велика чисельність групи призводить до того, що люди починають заважати один одному) [148, с. 133]. Тому важливе теоретичне і практичне значення має проблема оптимального розміру групи, у тому числі колегії присяжних. У дослідженнях із психології оптимальним визнається розмір колективу, який з урахуванням змісту групової діяльності забезпечує ефективне вирішення її функціональних завдань [149, с. 75 – 76].

У літературі справедливо підкреслюється, що в судовій колегії сприятливі *соціально-психологічні умови*, які допомагають прийняттю оптимального якісного рішення з питань про винність, можуть виникнути лише тоді, коли кількість людей, які входять до складу судової колегії, не дуже мала (як у суді шефенів – 2 – 3 особи), оскільки при надто малій кількості членів групи вони не взаємозбагачують один одного насамперед за різноманітністю життєвого досвіду, широтою і глибиною соціальної компетентності, за ступенем розвитку природної логічної здатності. Негативні наслідки можуть настати й тоді, коли кількість людей, які входять до складу судової колегії, дуже велика (як, наприклад, у суді геліастів у Стародавній Греції – до 2001 судді), оскільки надто велика кількість суддів ускладнює можливість ефективного використання духовного потенціалу кожного судді, знижує почуття особистої відповідальності при вирішенні справи [78, с. 68].

Поступово, дослідним шляхом (методом спроб і помилок), людство дійшло висновку, що у складних справах для прийняття оптимального якісного рішення з питань про винність найбільш прийнятною є колегія, яка складається з 12 народних представників. На розвиток цієї тези стверджується, що 12 присяжних не тільки доповнюють один одного за запасом знань про навколишню дійсність, а й не піддані впливу конформізму, тобто схильності без достатнього самостійного осмислення, пасивно, некритично приєднуватися до думки більшості або авторитетів, формальних чи неформальних лідерів [150, с. 11 – 12].

Навряд чи з цим можна погодитись. Так, у США історично визнаний склад колегії присяжних з 12 осіб. Крім цього, завжди вважалося,

що обвинувальний вердикт колегія присяжних повинна виносити од-ноголосно. Ця вимога, як і раніше, виконується федеральною судовою системою. У штатах допускається прийняття федеральної судової мо-делі або її модифікація залежно від потреб конкретного штату.

У справі «Уільямс проти штату Флорида» (1970 р.) Верховний Суд США підтримав закон, прийнятий у штаті Флорида, який перед-бачає склад колегії присяжних тільки з шести осіб, виключивши з їх юрисдикції тільки злочини, за які може бути призначено смертну кару. В рішенні за цією справою Верховний Суд відзначив, що кіль-кісний склад колегії був «історично випадковий», число 12 саме по собі не є «необхідним для здійснення цілей інституту присяжних і не має абсолютно ніякого значення, «за винятком містичного». Мета колегії присяжних полягає в «запобіганні небезпеки тиску з боку держави», для чого кількість присяжних не має вирішального значення. Для досягнення цієї мети присяжним приділяється роль:

- 1) групи непрофесіоналів, що уособлює здоровий глузд і знахо-диться між обвинуваченим і обвинувачем;
- 2) групи представників громадськості, що вирішує питання про винність і невинність і розділяє відповідальність із професій-ними суддями за прийняття справедливого рішення.

Якщо штат вирішує комплектувати колегію присяжних менше ніж з 12 осіб, то ця кількість повинна бути достатньою для:

- забезпечення нормального процесу обговорення усіх питань, що виникли у справі;
- забезпечення представницького «зрізу» суспільства у своєму складі;
- запобігання засиллю держави;
- просування ідеї участі громадян у правосудді.

Допускаючи зміни кількісного складу колегії присяжних, Вер-ховний Суд США ґрунтувався на дослідженнях, що демонстрували ефективність функціонування колегій із шести присяжних у порів-нянні із вдвічі більшим складом. При аналізі схем винесення вер-диктів і міркувань присяжних про свій досвід Верховний Суд зумів розробити основу, на якій будується практика штатів у створенні

колегій присяжних із шістьма членами в складі, причому без обмеження конституційних гарантій Шостої конституційної поправки. З іншого боку, на процесі «Беллью проти штату Джорджія» (1978 р.) Верховний Суд визнав неконституційним запропонований у штаті законопроект про введення колегій з п'яти присяжних. У процесі «Берч проти штату Луїзіана» (1979 р.) Верховний Суд ухвалив, що штати можуть мати колегії присяжних із шести членів тільки у разі додаткової вимоги про одноголосність вердиктів, що виносяться такими колегіями.

Чинне судоустрійне законодавство України не встановлює кількісного складу колегії присяжних. Очевидно, це питання буде вирішено у кримінально-процесуальному законодавстві. У зв'язку з цим виникає проблема про кількість присяжних, що розглядають конкретні справи, а також про кількість запасних присяжних. На наш погляд, враховуючи соціально-економічне становище України, оптимальним є склад колегії з такою кількістю: семеро основних присяжних і двоє запасних. Склад такої колегії вже пропонувався в проекті Закону України «Про судоустрій» (2000 р.) і пропонується в ст. 365 проекту Кримінально-процесуального кодексу України (2003 р.).

Слід зазначити, що це найбільш оптимальний кількісний склад колегії присяжних, який створює сприятливі соціально-психологічні умови для їх продуктивного колективного мислення, винесення ними якісного колективного рішення з питань про винність лише тоді, коли сформовано якісний склад колегії [65, с. 21].

Формування якісного складу колегії присяжних забезпечується за допомогою організаційних і процесуальних заходів, спрямованих на добір осіб, здатних до швидкої та ефективної діяльності [78, с. 77].

Соціально-психологічні дослідження показують, що максимальна психологічна включеність людини в діяльність, яка передбачає використання її внутрішніх резервів, стає практично можливою лише при достатньо високому рівні її зосередженості на предметі діяльності. А це принускає, у свою чергу, повне виключення з свідомості особистості всіх інших як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, що могли б деформувати її ставлення до діяльності [151, с. 206, 215].

Аналіз судової практики показує, що до колегії присяжних повинні входити розсудливі, добропорядні, неупереджені особи, здатні повноцінно виконувати обов'язки присяжного, свідомо брати участь у виробленні колективного рішення, враховуючи вимоги присяги, досліджені в суді докази, зміст промов сторін і напутнє слово головуючого [152, с. 684].

Тому *однією з найважливіших є проблема законодавчого регулювання вимог, що ставляться до кандидатів у присяжні, і створення механізму, який забезпечує добровільне і старанне виконання кожним громадянином України цього обов'язку*. Причому вирішувати цю проблему треба з урахуванням досвіду роботи в Україні з народних засідателів, а також досвіду інших країн, де практикується залучення представників народу до відправлення правосуддя.

Порівняльно-правові дослідження цієї проблеми дозволяють сформулювати низку пропозицій щодо вдосконалення її законодавчого регулювання.

В Англії, наприклад, порядок добору присяжних і процедура їх участі в розгляді цивільних і кримінальних справ закріплені в Законі про присяжних (1974 р.). Згідно з пунктами «а» та «б» ст. 1 цього Закону присяжним може бути будь-яка особа віком від 18 до 70 років (у Шотландії – до 65 років), включена до виборчих списків по виборах до парламенту або місцевих органів влади, яка постійно проживає в цій країні не менше 5 років, починаючи з 13-річного віку. До Закону також додається перелік категорій осіб, які за своїм соціальним статусом не можуть виконувати обов'язки присяжних:

по-перше, це особи, які не можуть бути включені до списків присяжних (Persons Inlegible). До них належать судді, адвокати, судові клерки, службовці системи пробації, поліції, коронери, судові експерти, юристи, священнослужителі, а також психічно хворі особи, якщо вони перебували або перебувають на стаціонарному чи амбулаторному лікуванні у відповідних медичних установах;

по-друге, це особи, які підлягають безспірній дискваліфікації як присяжні (Persons Disqualified). Так, позбавляються права бути присяжними засідателями особи, які будь-коли були за вироком суду

позбавлені волі на строк п'ять і більше років або на менший строк, але протягом останніх десяти років перед занесенням до списків присяжних відбували покарання в місцях позбавлення волі, а також особи, котрі перебували в місцях ув'язнення той строк, що залежить від розсуду королеви, міністра внутрішніх справ або губернатора Північної Ірландії;

по-третє, це особи, «що виключаються по праву», тобто ті, які мають право відмовитися від ролі присяжних засідателів (Persons Excusable as of Right). До них належать члени парламенту, державні службовці, військовослужбовці, медичні працівники та представники духовництва.

Всі інші особи, якщо немає поважної причини відмовитися від участі як присяжних засідателів в здійсненні правосуддя, зобов'язані виконувати цей громадський обов'язок [25, с. 45]. При цьому вони забезпечуються певною платнею і компенсацією за втрачені доходи.

У США законодавчі вимоги, що ставляться до присяжних, багато в чому схожі до вимог, існуючих в Англії. Однак американське законодавство більш вимогливе до кандидатів у присяжні, ніж англійське.

Так, згідно з § 1865 розд. 28 Зводу законів США присяжним у федеральних судах може бути особа, яка є громадянином Сполучених Штатів Америки; досягла 18 років на момент запрошення як присяжний; проживає на території даного району не менше одного року; здатна читати, писати і розуміти англійською мовою у мірі, достатній, щоб задовільно заповнити форму для присяжного; не хвора на психічну або фізичну неповноцінність, а також якщо відносно неї будь-яким судом штату чи федеральним судом не порушено кримінального переслідування або вона не була засуджена за вчинення злочину, який карається позбавленням волі на строк більше одного року [153, с. 222].

У судах штатів перелік вимог, що ставляться до присяжних засідателів, може бути дещо іншим. Наприклад, у штаті Нью-Йорк присяжним може бути громадянин США, який досяг на момент запрошення його як присяжного 21-річного віку, але не старше 70 років, постійно проживає в одному з графств штату, є власником

або чоловіком чи дружиною власника майна вартістю не менш ніж 250 доларів, володіє «природними здібностями» і не є «німечним і старезним». Крім того, особа повинна мати інтелект, перебувати в здоровому розумі, мати добру репутацію, бути добре поінформованою, свідомо читати і писати англійською. Особа також не повинна бути засуджена за злочин, що «морально зганьбив її».

Присяжними не можуть бути священники, лікарі, фармацевти, особи, які займаються бальзамуванням трупів, дантисти, оптометристи, аторнеї, військовослужбовці, пожежні, командний склад флоту, льотчики, співробітники видавництва і журналісти [154, с. 390].

При зіставленні англійського й американського законодавства видно, що в Англії відсутнє посилення на англійське підданство (потрібно тільки постійне проживання), посилення на вміння читати, писати, говорити і розуміти англійською мовою, а в США ці положення сформульовано як нормативні вимоги, що ставляться до присяжного. На думку С. І. Добровольської, в умовах США, де проживає багато емігрантів з інших країн, ці застереження відстороняють багатьох осіб від виконання функції присяжних засідателів.

Крім того, закон наділяє федеральний суд правом виключати з числа присяжних осіб, які, на його думку, можуть виявитися нездатними здійснювати функції присяжних, або «якщо їх участь у розгляді справи спричинить надмірні труднощі, виняткову незручність, серйозну перешкоду або тяганину у відправленні справедливого і неупередженого правосуддя» [138, с. 251 – 252].

У Франції в 1853 р. було прийнято Закон «Про створення суду присяжних», який встановлював, що присяжним може бути особа віком від 30 до 70 років, котра користується «правами політичними, цивільними та сімейними» і не є особою, не здатною до обіймання посади присяжного через засудженість до тілесних покарань, до покарання за вчинення злочину, а також всі особи, що знаходились у тюрмі три і більше місяців (ст. 2 Закону) [155, с. 25 – 30].

Обов'язки присяжного визнавалися також несумісними зі званням міністра, президента Сенату, президента Державних зборів, члена Державної Ради, помічника Державного секретаря, судді, прокурора, поліцейського, священника, військовослужбовця (ст. 3).

Не могли бути присяжними хатні слуги, особи, що не вмiли читати i писати по-французьки, а також божевiльнi (ст. 4 Закону).

При вдосконалюваннi сучасних законодавчих вимог, що ставляться до присяжного в Украiнi, певним орієнтиром можуть також служити правові положення російської судової реформи 1864 р. Їх аналіз, на думку Н. В. Радутної, показує, що формування складу присяжних подiлялося на процедури судоустрійни та судочиннi. Судоустрійна процедура регулювала критерії добору присяжних, складання i затвердження списків присяжних, а судочинна – комплектування лави присяжних у суді для розгляду конкретної справи [65, с. 25].

Законодавство Російської імперії визначало зовнішнi i внутрішнi умови, яким мусить вiдповiдати особа, що рекомендується присяжним засiдателем. Зовнішнi умови вклячали певний вiк (вiд 25 до 70 рокiв), проживання у певному мiсцi, володіння майном; внутрішнi визначений рiвень розвитку особи, освiту, заслужену довiру, добру моральнiсть. Цi якостi становили необхiднi умови самого права бути присяжним. Унаслідок соціального стану не могли бути присяжними засiдателями мiські голови, працівники суду, прокуратури, нотаріату, священнослужителі, ченці, вiйськовi, вчителі народних шкiл, працівники транспорту, прислуга та iн.

При пiдготовцi законопроектiв передбачалося ввести для присяжних майновий (наявнiсть нерухомостi, доходу вiд капiталу та iн.) i освiтнiй цензи для того, щоб виключити участь у правосуддi осiб бiдних i осiб без освiти. Однак було введено лише службовий ценз, що дає право бути присяжним як за «наявноi служби, так i колишньої служби» особам, що працювали в сiльській мiсцевостi. Наявнiсть освiти було замiнено загальним формулюванням, щоб присяжнi мали «певний ступiнь розвитку тямущостi i досвiдченостi в життi».

У сучасній Росії згiдно з ч. 1 ст. 80 розд. 5 Закону РФ «Про судоустрій» (далі – Закон) присяжними засiдателями є громадяни Російської Федерації, вклячені до списків присяжних засiдателів i призвані у встановленому законом порядку до участi в розглядi справи судом.

Цим же Законом установлено чотири групи умов вiдсторонення осiб вiд виконання обов'язків присяжного засiдателя. *Перша група* вклячає умови, згiдно з якими певнi особи не вклячаються до

списків присяжних. До них належать: 1) особи, не внесені на попередньому складанні списків присяжних засідателів, на виборах або всенародному голосуванні (референдумі) до списків виборців або громадян, що мають право брати участь у референдумі; 2) особи, які не досягли до моменту складання списків присяжних засідателів 25-річного віку; 3) особи, що мають не зняту або не погашену судимість; 4) особи, визнані судом недієздатними або обмежені судом у дієздатності (ч. 2 ст. 80 Закону).

До *другої групи* належать умови виключення головою суду або головуючим суддею певних осіб за їх письмовою заявою зі списків присяжних засідателів (ч. 4 ст. 80 Закону). Це: 1) особи, що не володіють мовою, якою ведеться судочинство в даній місцевості; 2) німі, глухі, сліпі та інші особи, які є інвалідами; 3) особи, не здатні через свої фізичні або психічні вади, підтвержені медичними документами, успішно виконувати обов'язки присяжних засідателів; 4) особи, що досягли віку 70 років; 5) керівники і заступники керівників органів представницької та виконавчої влади; 6) військовослужбовці; 7) судді, прокурори, слідчі, адвокати, нотаріуси, а також особи, що належать до керівного й оперативного складу органів внутрішніх справ і державної безпеки; 8) священнослужителі.

Третя група включає умови звільнення головою суду або головуючим суддею від виконання обов'язків присяжних засідателів таких осіб: 1) підозрюваних або обвинувачених у вчиненні злочину; 2) осіб, що не володіють мовою, якою ведеться судочинство, при незабезпеченості в суді синхронного перекладу; 3) німих, глухих, сліпих та інших осіб, що є інвалідами, за відсутності організаційних або технічних можливостей їх повноцінної участі в судовому засіданні; 4) осіб, зазначених у ч. 4 ст. 80 цього Закону, на їх прохання, заявлене до закінчення їх відбору для виконання обов'язків присяжних засідателів у конкретній справі (ч. 5 ст. 80 Закону).

До *четвертої групи* належать умови звільнення головою суду або головуючим суддею від виконання обов'язків присяжних засідателів за їх усною або письмовою заявою таких осіб: 1) старше 60 років; 2) жінок, які мають дітей віком до трьох років; 3) осіб, що через свої релігійні переконання вважають для себе неможливим

брати участь у здійсненні правосуддя; 4) осіб, відволікання яких від виконання службових обов'язків може спричинити істотну шкоду суспільним і державним інтересам (лікарі, вчителі, пілоти авіаліній та ін.); 5) осіб, які мають поважні причини для неучасті в судовому засіданні (ч. 6 ст. 80 Закону).

У конкретній справі від виконання обов'язків присяжного засідателя головуючий суддя звільняє кожного, чия об'єктивність викликає сумніви внаслідок: справляння на цю особу незаконного впливу; наявності в неї упередженої думки; знання нею обставин справи з непроцесуальних джерел; з інших причин (ч. 7 ст. 80 Закону).

Кримінально-процесуальне законодавство додатково встановлює умови відсторонення особи від виконання обов'язків присяжного, якщо ця особа є у розглянутій справі потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, свідком, експертом або якщо є інші обставини, котрі дають підставу вважати, що кандидат прямо або побічно зацікавлений у цій справі і підлягає мотивованому відводу (ст. ст. 61 і 63 КПК РФ).

За законодавством Англії і США суд і сторони можуть вплинути на формування неупередженого складу колегії присяжних, реалізуючи своє право на немотивований відвід присяжних. Аналогічний порядок виключення зі списку присяжних передбачався за законодавством Російської імперії. У сучасній юридичній літературі вже зазначалося, що це положення досить вразливе для критики і потребує коригування [8, с. 72 – 81].

Таким чином, порівняльний аналіз законодавства інших країн дозволяє зробити висновок про те, що, як правило, до присяжного ставиться мінімальний набір вимог, які доповнюються спеціальними цензами. Крім *інституту вимог*, у законодавстві багатьох країн існує *інститут виключення* зі списків осіб, які за законом можуть бути присяжними, але через певні обставини не допускаються до здійснення правосуддя, а також *інститут відсторонення* цих осіб від відправлення правосуддя у конкретній справі.

Особливістю України є те, що згідно зі ст. 127 Конституції в нашій державі передбачається існування двох історичних типів судів: суду шефенів (народних засідателів) і суду присяжних англосаксон-

ського типу. З урахуванням конституційних вимог у законодавстві має бути відображено порядок формування судів присяжних і судів за участю народних засідателів, а також прописано процедури розгляду ними справ.

У юридичній літературі культивуються уявлення про присяжних за аналогією з народними засідателями [81, с. 170 – 175]. Ці уявлення знаходять своє відображення в Законі України «Про судоустрій», який передбачає однакові вимоги до народних засідателів і присяжних. Згідно зі ст. 68 цього Закону присяжними визнаються громадяни України, які у випадках, передбачених процесуальним законом, залучаються для відправлення правосуддя, забезпечуючи конституційну вимогу про участь народу в здійсненні правосуддя.

Стаття 69 Закону конкретизує, що присяжними можуть бути громадяни, які досягли 30-річного віку. Крім того, Закон вимагає і наявності громадянства України. Ця законодавча вимога присутня в законодавстві практично всіх держав, де діють суди присяжних. Винятком є Англія, де відсутнє посилення на англійське підданство і потрібне тільки постійне проживання в цій країні не менше п'яти років, починаючи з 13-річного віку.

Практично у всіх країнах присяжними можуть бути тільки особи, що є в списках виборців. На нашу думку, в Україні необхідно ввести це положення до Закону «Про судоустрій» і конкретизувати його. Суть цієї конкретизації має полягати в тому, що **в основу списків присяжних повинно бути покладено списки виборців, складені для виборів народних депутатів України**. Списки присяжних затверджуються на сесії представницького органу місцевого самоврядування.

Віковий ценз, що ставиться до присяжних, – це також традиційна вимога законодавства у всіх країнах. В Англії та у федеральних судах і в більшості штатів США нижній віковий бар'єр для присяжного – 18 років. В окремих штатах США, наприклад у штаті Нью-Йорк, присяжним може бути громадянин США, який досяг на момент запрошення як присяжний віку 21 рік, але не старше 70 років.

У сучасній Росії (як, власне, й у Російській імперії) присяжним може бути особа, яка досягла 25 років. У Франції за КПК 1808 р.

цей бар'єр було встановлено у 30 років. У сучасній Австрії за Законом «Про реєстр присяжних і шефенів» також передбачено, що для виконання обов'язків присяжних можуть бути залучені особи, які досягли 30 років. З наведеного вище короткого огляду законодавства видно, що нижня вікова межа осіб, які потенційно можуть бути присяжними, різна. З урахуванням реалій життя України вважаємо, що встановлений в українському законодавстві 30-річний вік є найбільш оптимальним. При його досягненні особа дійсно починає розуміти важливість покладеного на неї обов'язку присяжного і, крім того, досягає певного становища у своєму житті (завершує навчання, починає постійно проживати у певній місцевості тощо).

У законодавстві України нічого не говориться про таку важливу вимогу для присяжних, як *ценз осілости*. Постійне проживання на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду, передбачене в Законі як вимога, що висувається лише до народних засідателів. На нашу думку, у Законі України «Про судоустрій» необхідно вказати, що присяжними можуть бути особи, які не менше двох років постійно проживають у населених пунктах, що знаходяться в межах територіальної юрисдикції апеляційного обласного і прирівняного до нього судів.

Історично суд присяжних в Англії виник як суд 12 представників громади, що найчастіше були і свідками події. Сучасне законодавство зарубіжних країн передбачає обов'язкове постійне проживання присяжного в місцевості, де він запрошується до здійснення правосуддя [20, с. 10 – 11]. Англійський Закон 1974 р. про суд присяжних закріплює положення про те, що кожна людина може виконувати обов'язки присяжного, якщо вона постійно проживає в Сполученому Королівстві, на островах Ла-Маншу або на острові Мен протягом будь-якого періоду, але не менше принаймні п'яти років по досягненні 13-річного віку (ст. 1) [18, с. 273]. Звід законів США встановлює, що присяжним може бути особа, яка проживає на території даного району не менше одного року (§ 1865 розд. 28). Вимогу проживання не менше двох років було закріплено в «Учреждении судебных установлений Российской Империи» (п. 3 ст. 81).

В юридичній літературі того часу позитивно оцінювалось вищезазначена вимога російського законодавства [46, с. 91 – 92]. Мотиви

цієї вимоги зрозумілі: з одного боку, тільки ці особи можуть знати місцеві умови, з іншого – ценз осілості дозволяє відбирати в колегію присяжних людей безсумнівної моральності, відомих з цієї сторони місцевому населенню [3, с. 367 – 368].

Особа, яка знає особливості взаємостосунків серед місцевих жителів, зможе точніше розібратися в обставинах справи, більш відповідально ставитиметься до виконання обов'язків присяжного. Крім того, сам підсудний більше довірятиме особі, яка добре знає територію, де вчинено злочин, людей, які проживають на цій території, та місцеві умови.

Тому включення в систему вимог, що ставляться до присяжного в Україні, необхідності проживання особи на території юрисдикції суду присяжних не менше двох років є досить доцільним. З одного боку, за такий час особа встигне ознайомитися з місцем проживання, з іншого – уведення цензу осілості дозволить уникнути непотрібної роботи з включення до списків присяжних осіб, які постійно змінюють місце проживання.

У зв'язку з визнанням Конституційним Судом України інституту прописки таким, що не відповідає Конституції України, виникає проблема з'ясування поняття «постійне проживання особи», оскільки раніше це поняття пов'язувалося з пропискою особи на відповідній території [157, с. 48].

На наш погляд, місце реєстрації особи необхідно визнавати місцем постійного проживання. Для реалізації цієї вимоги при складанні списків присяжних комісія, яка їх складає, повинна через орган реєстрації перевірити тривалість проживання особи, котра включається до списку присяжних.

У сучасній правовій доктрині обговорюється проблема законодавчого закріплення такої вимоги, як *наявність у присяжних певного рівня освіти*. Справедливими уявляються пропозиції щодо включення в закон цієї вимоги до присяжного [8, с. 67]. На наш погляд, це має бути середня або вища освіта.

Ця проблема не нова. Ще в проектах судових статутів Російської імперії передбачалося, що присяжним могла бути особа, яка має вищу або середню освіту. Як вказував І. Я. Фойницький, у 1862 р.

цю пропозиція було відкинута Державною радою Російської імперії з таких міркувань: *по-перше*, щоб не перекривати доступу до суду присяжних сільському населенню, найбільш численному, без якого суд присяжних не був би судом представників усього суспільства; *по-друге*, щоб у кожному складі присяжних перебували люди, які знають звичаї та спосіб життя того суспільного середовища, до якого підсудний належить; *по-третє*, щоб уведенням освітнього цензу не скоротити надмірно кількість осіб, які виконують обов'язки присяжних, і тим самим не зробити їх вкрай тяжкими через необхідність частого запрошення одних і тих самих осіб, які через це з тимчасових суддів перетворилися б на постійних; *по-четверте*, хоча «освіта взагалі і юридична особливо найбільше сприяє правильному визначенню як сили доказів, що наводяться у кримінальній справі, так і ступеня винності підсудного, але до тієї ж мети можуть привести й інші засоби: проникливий і спостережливий розум, природна здорова логіка суджень і знання місцевих звичаїв і розпоряду життя» [64, с. 393 – 394].

Закон Російської імперії від 28 квітня 1887 р. передбачав знання присяжними російської мови і вміння читати по-російськи (п. 2 ст. 81). Однак правова доктрина і юридична практика розуміли це положення закону не просто як уміння присяжних читати по-російськи, а як наявність у них освіченості, певного ступеня розумового розвитку, тямущості і досвідченості в житті. Важливо те, щоб у журі присяжних було декілька освічених або щонайменше декілька розвинутих людей [46, с. 92 – 95].

У зв'язку з цим цікаві результати отримано в ході проведеного нами опитування громадян (556 осіб) з приводу того, чи зможуть вони розібратися у справі, коли братимуть участь у її розгляді як присяжні. Лише 26% опитаних висловили впевненість у своїй спроможності розібратися у справі будь-якої складності і прийняти рішення; 21% респондентів заявили, що зможуть розібратися, якщо справа буде нескладною; 12% – що скоріше за все не зможуть розібратися у справі будь-якої складності; 11% – про свою нездатність розібратися в суті справи і прийняти рішення і 30% респондентів сказали, що їм важко відповісти на поставлене запитання. Отримані

відповіді певної мірою свідчать про інтелектуальний рівень осіб, що потенційно можуть бути присяжними.

У сучасній юридичній практиці характер справ, що розглядаються судом присяжних (очевидно, що спочатку це будуть злочини, санкція за які передбачає покарання у вигляді довічного позбавлення волі, а в майбутньому, можливо, й інші особливо тяжкі злочини), вимагає наявності в присяжних певних знань і життєвих навичок. Тому доцільно доповнити Закон України «Про судоустрій» положенням, що передбачає введення для присяжних освітнього цензу у вигляді наявності в них середньої або вищої освіти.

Частина 2 ст. 69 Закону України «Про судоустрій» відсилає до ст. 66, котра закріплює положення про те, які особи не підлягають включенню до списків присяжних.

Українське законодавство закріплює більш широке визначення кола осіб, які *не підлягають включенню до списків присяжних за станом здоров'я*. По-перше, до них належать громадяни, визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними, і, по-друге, особи, які мають хронічні психічні або інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного.

Така заборона дозволить уникнути труднощів у судовому процесі при спілкуванні з психічно неврівноваженими людьми і, найголовніше, винесення неправосудного вердикту. Законодавство Російської імперії передбачало, що присяжними засідателями не можуть бути всі особи, позбавлені розуму (ст. 82 «Учреждения»).

Звичайно ж особа, хвора на психічне захворювання, яка перебуває на обліку в психоневрологічному диспансері, але не визнана судом недієздатною, об'єктивно неспроможна виконувати обов'язки присяжного. Виходячи зі змісту «Учреждения», важливо, щоб не ця особа доводила, що наявне в неї хронічне психічне захворювання не дозволяє їй «успішно» виконувати обов'язки присяжного, і на доказ цього надавала відповідну довідку, а органи, що складають списки присяжних, установлювали таких осіб.

Для практичної реалізації цього положення необхідно зобов'язати психоневрологічні диспансери надавати органам, що займа-

ються складанням списків присяжних, інформацію про осіб, які перебувають на обліку в диспансері. У той же час з метою захисту конституційних прав громадян, слід зобов'язати ці органи не розголошувати відомості, що становлять лікарську таємницю.

Що ж стосується осіб, хворих на психічні захворювання, то їх безумовно необхідно звільняти від виконання обов'язків присяжних. З цією метою видається за доцільне доповнити закон нормою, згідно з якою особи, які захворіли на душевну хворобу після складання списків присяжних, підлягають безумовному звільненню від обов'язків присяжного в суді з подальшим виключенням зі списків присяжних.

Зовсім інший підхід має бути до осіб, хворих на хронічні хвороби, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного. Невизначеність закону очевидна, оскільки поряд із хронічними захворюваннями необхідно вказати на фізичні вади, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного.

Сучасне законодавство США передбачає положення про те, що присяжний може мати фізичні вади, але вони не повинні заважати йому виконувати обов'язки присяжного. Однак при цьому необхідно враховувати, що не всі фізичні вади можуть бути настільки усунуті або достатньо згладжені, щоб особа могла на рівні з іншими повноправно брати участь у судовому засіданні.

В юридичній літературі обговорюється проблема про допуск до розгляду справ як присяжних німих, глухих, сліпих, а також інших осіб, що є інвалідами, оскільки це ускладнює або перешкоджає виконанню ними обов'язків присяжного. Так, К. Ф. Гуценко і С. І. Добровольська вважають, що безумовне відсторонення від виконання обов'язків присяжних цих осіб є необґрунтованим. Як аргумент наводиться положення про те, що сучасний розвиток спеціальної техніки дозволяє особам з фізичними вадами виконувати обов'язки присяжних [158, с. 14 – 15].

Уявляється досить проблематичним участь у судовому засіданні сліпих. Ці люди не можуть бачити виразу обличчя людини, яка дає показання, речові докази, залучені до матеріалів кримінальної справи, тобто фактично вони не можуть повноцінно виконувати

обов'язки присяжних. Участь у здійсненні правосуддя таких осіб, на наш погляд, суперечить принципу безпосередності (ст. 257 КПК України). Тому більш доцільним видається безумовне звільнення таких громадян від виконання обов'язків присяжних. Хоча не може бути виключена можливість того, що згодом, при відповідному рівні розвитку техніки, ця категорія осіб може бути допущена до виконання обов'язків присяжних.

Складніше ситуація з німими та глухими. Саме цим громадянам необхідні спеціальні умови для повноцінного спілкування – слухові апарати, перекладач для глухонімого і т. д. При виконанні цих умов глухі та німі можуть успішно виконувати обов'язки присяжних.

Так само, як і у випадку участі в процесі осіб, що не знають мови, якою ведеться судочинство, участь інвалідів у процесі пов'язана з технічними труднощами. Однак треба відчувати різницю між особами, що не володіють мовою, якою ведеться судочинство (це можуть бути й емігранти, котрі прийняли українське громадянство і постійно проживають в Україні), й українцями, що мають фізичні вади (ті ж глухі), для яких українська мова є рідною. Адже мова – не просто слово, це частина національної культури, і для інвалідів вона так само є рідною, як і для фізично здорових людей. Недаремно ж, за законодавством США присяжним може бути особа, яка добре знає англійську мову і в той же час така людина може мати фізичні вади, що не заважають їй виконувати обов'язки присяжного.

Розумним видається рішення українського законодавця *не включати до списків присяжних громадян, відносно яких проводиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи, або таких, що мають не зняту або не погашену судимість.*

Чинна норма закону дозволяє лише тимчасово виключати обвинувачених, підозрюваних і підсудних з числа потенційних присяжних. Якщо згодом щодо них буде припинено кримінальне переслідування або вони будуть виправдані судом, то такі особи можуть бути присяжними.

У Російській імперії також не допускалися до виконання обов'язків присяжних особи, «які перебувають під слідством і судом» (п. 1 ст. 82 «Учреждения»). Містив подібне обмеження й Статут кри-

мінального судочинства Німецької імперії 1877 р. [3, с. 357 – 360]. Звід законів США передбачає процедуру виключення зазначених осіб зі списків присяжних засідателів (п. «б» § 1865 розд. 28).

Особливо слід зупинитися на становищі осіб, що мають не зняту або не погашену судимість. Таке обмеження безумовно необхідне. Однак важливим уявляється сам факт наявності судимості. Слід погодитися з С. І. Добровольською в тому, що «якщо людина вчинила злочин і за це її засуджено, то її соціально-психологічний підхід до органів правосуддя докорінно змінився, і тут не має значення зняли їй судимість, погасили її або ж ні» [8, с. 63]. Тому більш доцільно закріпити в законі норму про те, що не підлягають занесенню до списків присяжних раніше засуджені особи. Подібна норма міститься в законодавстві Австрійської Республіки. Вона була в КПК Франції 1808 р. і «Учреждений судебных установлений Российской Империи» (ст. 82).

До списків присяжних не включаються також депутати всіх рівнів, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, державні службовці апарату судів, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, адвокати, нотаріуси.

Аналізуючи цю норму українського закону, слід вказати на її подібність до англо-американського варіанта вирішення цієї проблеми. Так, за англійським Законом про присяжних 1974 р. члени парламенту можуть бути звільнені від обов'язків присяжних на їх прохання. В. М. Ніколайчик зазначав, що законодавство штатів, деталізуючи норми федерального законодавства США, передбачає близько 70 видів діяльності (в тому числі й у системі державної служби), які мають право на звільнення від виконання обов'язків присяжних [39, с. 159].

Згідно зі Зводом законів США звільнення від виконання обов'язків присяжних посадових осіб органів законодавчої, виконавчої та судової влади Сполучених Штатів або штату, району, округу здійснюється самим судом, якщо останній вирішить, що виключення цієї посадової особи має бути здійснене в суспільних інтересах (п. 6. § 1863 розд. 28).

В умовах стабільної демократії таке вирішення питання є оптимальним. Однак у сучасній Україні – країні, де демократія ще тільки

народжується, де відбувається становлення нової демократичної, правової держави і всі соціально-політичні орієнтири зміщено, таке вирішення питання видається несвоечасним. Реальною є небезпека того, що суд може перетворитися з інституту правосуддя на політичне шоу для якого-небудь політика, котрий вибрав судовий процес як театр своїх дій. Таку можливість не можна скидати з рахунку. Тому, на наш погляд, більш доцільно віднести цю категорію громадян до тих, хто не підлягає включенню до списків присяжних.

Традиційним є обмеження бути присяжними юристам, які працюють судьями, прокурорами, державними службовцями апарату суду, працівниками органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, адвокатами і нотаріусами. У літературі вже вказувалося на необхідність безспірного звільнення цієї категорії громадян від виконання обов'язків присяжних [158; 159]. Подібне обмеження закріплено в англійському законодавстві [36, с. 61; 39, с. 159] та існувало в законодавстві дореволюційної Росії [3, с. 370]. Адаже участь у роботі колегії присяжних юристів-професіоналів робить її професійною і тим самим переключується значення суду присяжних як суду непрофесіоналів.

Однією з проблем застосування цієї підстави в Україні буде визначення кола осіб, які є працівниками правоохоронних органів, оскільки чинне законодавство не містить переліку цих органів. Видається, що поряд із судьями, прокурорами, адвокатами, нотаріусами, державними службовцями апарату суду, працівниками органів внутрішніх справ до цих осіб слід відносити працівників Служби безпеки України, податкової служби, митних органів, органів прикордонної охорони, державної виконавчої служби, органів державної охорони.

Крім того, одна й та ж особа не може бути одночасно включена до списку народних засідателів і до списку присяжних.

У законі має бути зроблено спеціальне застереження про те, що означене вище коло вимог, котрі ставляться до присяжних, розширеному тлумаченню не підлягає. Ніякі інші підстави невключення громадян до списків присяжних не допускаються.

Особливістю чинного українського судоустрійного законодавства є те, що крім певної категорії громадян, які не можуть бути при-

сяжними, існує перелік осіб, котрі включені до списків присяжних, але за їх заявою підлягають звільненню від виконання обов'язків присяжних.

Згідно зі ст. ст. 67 і 70 Закону України «Про судоустрій» розпорядженням голови суду **підлягають звільненню від виконання обов'язків присяжного на їх прохання такі особи:**

- 1) громадяни старше 65 років;
- 2) жінки, які перебувають у відпустці в зв'язку з вагітністю та пологами, по догляду за дитиною, а також мають дітей дошкільного або молодшого шкільного віку, дітей-інвалідів, інших хворих або членів сім'ї похилого віку;
- 3) керівники і заступники керівників органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
- 4) особи, які не володіють державною мовою;
- 5) особи, які за своїми релігійними переконаннями вважають для себе неможливим брати участь у здійсненні правосуддя;
- 6) інші особи, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вони посилаються.

Перелічені особи повинні подати заяву про звільнення від виконання обов'язків присяжного щодо конкретної справи до залучення їх для виконання цих обов'язків.

Ознаками, котрі поєднують всі ці категорії громадян, є те, що:

- усі ці особи включені до списків присяжних;
- рішення про їх звільнення від виконання обов'язків присяжних приймається безпосередньо головою апеляційного суду;
- звільнення від виконання обов'язків присяжних є тимчасовим і не впливає на можливість подальшої участі цієї особи як присяжного.

Право безспірної відмови від виконання обов'язків присяжного належить особі, що досягла віку 65 років. За часом така відмова може відбутися як на стадії складання списків присяжних (за письмовою заявою), так і в суді – на прохання, заявлене до закінчення добору осіб для виконання обов'язків присяжних у конкретній справі.

Більшість громадян України ідуть на пенсію у віці 60 років. Як показує практика, у них з'являється вільний час, і пенсіонери в цьому віці в цілому повні сил і охоче йдуть до судів для виконання обов'язків народних засідателів. Можна передбачити, що також добре вони виконуватимуть свій громадянський обов'язок і як присяжні. Разом з тим до 65 років серед них з'являється чимало осіб з ослабленим здоров'ям і розумовими здібностями. Тому *в законодавстві України слід установити граничний вік присяжного – 65 років*. При його досягненні особи не включаються до списків присяжних. З урахуванням існуючого в Україні рівня життя необхідно також передбачити інститут звільнення від обов'язків присяжного осіб віком від 60 до 65 років. Це буде гуманним кроком, спрямованим на врахування прав осіб літнього віку, загальний стан здоров'я яких часом перешкоджає їм виконувати ці обов'язки.

Порівняльні дослідження законодавства інших країн показують, що в них по-різному вирішується проблема граничного віку присяжного. Наприклад, ст. 81 «Учреждения судебных установлений Российской Империи» чітко обмежувала вікові вимоги, що ставилися до присяжного. Це мали бути особи віком від 25 до 70 років, в Англії – від 18 до 65 років, у США – від 21 до 70 років, у Франції – від 50 до 70 років і в сучасній Австрії – до 60 років [159, с. 4 – 5]. За КПК РФ підлягають безумовному звільненню від виконання обов'язків присяжних у суді за їх заявою особи віком 60 років.

Особливо хотілося б сказати про жінок, які перебувають у відпустці в зв'язку з вагітністю та пологами, по догляду за дитиною, а також мають дітей дошкільного або молодшого шкільного віку, дітей-інвалідів, інших хворих або членів сім'ї похилого віку. Вагітним жінкам навіть фізично доволі важко знаходитися в процесі по декілька годин поспіль, а матері, у яких є малолітні діти, діти-інваліди, або інші особи, у яких є хворі або члени сім'ї похилого віку, фізично не можуть залишити їх без догляду. У той же час було б непродуктивним однозначно не включати цю категорію громадян до списків присяжних. Індивідуальний підхід у кожному конкретному випадку міг би забезпечити право на безумовне виключення зі списків присяжних таких осіб згідно із зробленою ними заявою. Аналогічно вирішується ця проблема в законодавстві США [39, с. 159].

Розпорядженням голови апеляційного суду за їх письмовою заявою підлягають звільненню від виконання обов'язків присяжного керівники і заступники керівників органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. В умовах нестабільної соціально-політичної обстановки в сучасній Україні таке вирішення питання видається непродуманим. Тому доцільно віднести цю категорію громадян до тих, хто не підлягає включенню до списків присяжних. У цій частині Закон України «Про судоустрій» слід відкоригувати.

Особливо необхідно торкнутися проблеми **виконання обов'язків присяжного особою, яка не володіє мовою судочинства.**

Слід зазначити, що в жодній країні світу, де успішно діє суд присяжних, особи, котрі не розуміють і не знають мови, якою ведеться судочинство, не можуть виконувати обов'язки присяжних. Ця норма повинна мати безспірний характер і в українському законодавстві.

Згідно зі ст. 10 Закону України «Про судоустрій» судочинство в Україні провадиться державною мовою. Особам, які беруть участь у справі і не володіють мовою судочинства, забезпечується право на повне ознайомлення з матеріалами справи, участь у судових діях через перекладача і право виступати в суді рідною мовою. Однак це положення не поширюється на суб'єктів, що здійснюють правосуддя (професійних суддів, народних засідателів і присяжних), оскільки згідно з принципом безпосередності вони повинні самі сприймати все, що відбувається в судовому засіданні при розгляді кримінальної справи (ст. 257 КПК України). Звичайно ж, якийсь фрагмент судового засідання, наприклад допит учасника, що не володіє мовою судочинства, вони можуть сприймати через перекладача, але не розгляд усієї справи, оскільки їх внутрішнє переконання в справі має формуватися шляхом безпосереднього сприйняття кожним з них усього, що відбувається в судовому засіданні. Переклад (нехай навіть і високоякісний) не може передати емоційного настрою, мовної інтонації. Але ж найчастіше істина відкривається інтуїтивно [8, с. 68 – 69]. Одне лише припущення про те, що присяжний, який не володіє мовою судочинства, неадекватно сприймає те, що відбувається в залі, і осмислюватиме досліджувані факти опосередковано, через перекладача, породжує недовіру до справедливості вердикту, у винесенні якого бере участь присяжний.

У Російській імперії присяжними засідателями не могли бути особи, які не знали російської мови (п. «б» ст. 82 «Учреждения»). У сучасному законодавстві США закріплено норму, яка передбачає, що присяжний повинен уміти читати, писати, говорити і розуміти англійською. Якщо виявиться, що відібраний за жеребом присяжний не знає англійської мови, то він підлягає безперечному видаленню суддею зі списку присяжних (розд. 28 § 1865 Зводу законів США).

Уявляється, що в п. 4 ч. 1 ст. 67 Закону України «Про судоустрій» має бути закріплене положення, внаслідок якого особи, які не володіють мовою судочинства, підлягають звільненню від обов'язків присяжного за рішенням голови апеляційного суду незалежно від їх прохання.

Цікавим за своїм соціальним значенням є обмеження, передбачене п. 5 ч. 1 ст. 67 Закону України «Про судоустрій», відповідно до якого *від обов'язків присяжного за їх письмовою заявою звільняються особи, які за релігійними переконаннями вважають для себе неможливим брати участь у здійсненні правосуддя*. За законодавством багатьох країн (наприклад, Англії, Російської Федерації та ін.) до категорії громадян, які не можуть виконувати обов'язки присяжних за релігійними переконаннями, належать тільки священнослужителі. На наш погляд, в українському законодавстві доцільно віднести священнослужителів до категорії громадян, що не підлягають включенню до списків присяжних.

Соціально продуманим слід також вважати підхід законодавця у питанні звільнення осіб від обов'язків присяжного за релігійними мотивами. Такий підхід дозволяє кожній особі з огляду на релігійні переконання вважати себе вільною від участі у здійсненні правосуддя. Безумовно, при реалізації цієї підстави виникатимуть проблеми, оскільки досить важко визначити критерії, за якими голова відповідного суду повинен буде звільняти цих осіб від обов'язків присяжних.

Законодавець передбачив звільнення від обов'язків присяжних й інших осіб, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вони посилаються. При реалізації цього нормативного положення важливо, щоб з боку голів відповідних судів не було захоплення помилковою в даному випадку ідеєю максимального врахування інтересів осіб, які залучаються до виконання обов'язків присяжних.

Ще в ХІХ ст. Н. Д. Сергієвський писав, що слід дивитися на виконання посади присяжного не як на право громадян, а як на громадську повинність, від виконання якої не може ухилитися жоден член суспільства, здатний нести її. У той же час всі особи, на його думку, нездатні виконувати обов'язки присяжних, повинні бути звільнені від цієї повинності [160, с. 45]. Такий підхід є актуальним і зараз. Максимальне врахування інтересів осіб, що залучаються до виконання обов'язків присяжних, враховуваний українським законодавцем, позитивний до певних меж, оскільки істотно ускладнює процедуру добору присяжних. Тому перелік підстав, що дають право на звільнення за бажанням особи від виконання обов'язків присяжних, може і повинен бути конкретизований.

У літературі таку позицію поділяють декілька авторів. Так, К. Ф. Гуденко і С. І. Добровольська виступають за те, щоб не підлягали залученню в імперативному порядку до виконання функцій присяжних, наприклад, особи певних професій: лікарі (особливо швидкої допомоги), пожежники, викладачі, члени екіпажів повітряних, річкових і морських суден, диспетчери, члени локомотивних бригад, водії комунального транспорту та ін. Тривала відсутність на роботі цих осіб може завдати істотної шкоди відповідним видам соціально корисної діяльності – нормальній роботі транспорту, закладів охорони здоров'я, шкіл, судів та інших установ [158].

Як поважна причина звільнення від виконання обов'язків присяжного у конкретній справі повинна фігурувати об'єктивність, що викликає обґрунтовані сумніви внаслідок здійсненого на цю особу незаконного впливу, наявності в неї упередженої думки, знання нею обставин справи з непроцесуальних джерел, а також з інших причин.

Найбільшу складність при відборі присяжних становить виявлення такої підстави відводу, як наявність у них упереджених думок про винність обвинуваченого. Подібні упереджені думки властиві, наприклад, таким типам людей:

- а) особам, що самі (або їх родичі, близькі їм люди) постраждали від злочину, аналогічного тому, що розглядатиметься;
- б) особам, підданим впливу негативних стереотипів суспільної свідомості, різним соціальним забобонам.

Для виявлення в присяжних обвинувальних настанов при їх виклику до суду для розгляду конкретної справи їм можна запропонувати відповісти в письмовій формі на такі запитання:

Хто з вас постраждав від злочину, подібного до того, в якому обвинувачується підсудний?

У кого з вас постраждали від такого злочину родичі або близькі?

У кого з вас склалося враження про винність підсудного після ознайомлення з інформацією про злочин із засобів масової інформації?

Хто з вас негативно ставиться до представників певної національності або расово-етнічної групи?

Усі перелічені вище категорії громадян мають право зробити заяву в суді про звільнення від виконання обов'язків присяжних. Таку заяву можна зробити до закінчення відбору кандидатів для виконання обов'язків присяжних у конкретній справі. Подібна заява може бути як мотивованою, так і ні, але в будь-якому випадку вона підлягає безумовному задоволенню. Рішення про задоволення заяви приймається головою апеляційного суду (ч. 1 ст. 70 Закону України «Про судоустрій»).

У деяких державах законодавство передбачає виключення зі списків присяжних військовослужбовців. Так, п. 6 ч. 4 ст. 80 Закону РФ «Про судоустрій» передбачено, що правом на виключення зі списків присяжних засідателів за їх заявою наділяються військовослужбовці. У цьому проглядається явна аналогія з нормою англійського Закону про присяжних 1974 р., що передбачає право військовослужбовця на виключення зі списків присяжних за його заявою. Звід законів США, так само як і керівники держапарату, розглядає військовослужбовців як осіб, що лише умовно можуть бути присяжними. Звичайно, не можна сліпо копіювати англо-американську систему. Там інша історія, інша правова свідомість й інша ситуація [161, с. 3]. На думку російських учених, найбільш оптимальним вирішенням даної проблеми буде закріплення в законі положення про внесення військовослужбовців до списків присяжних поряд з наданням їм права за їх заявою безумовно бути звільненими від обов'язків присяжного [162, с. 56 – 58].

Чинне законодавство передбачає створення судів присяжних у загальних апеляційних судах, у тому числі й в апеляційних військових судах. У зв'язку з цим до списків присяжних цих судів вносяться військовослужбовці, що відповідають встановленим у законодавстві вимогам і рекомендовані зборами військових частин і військових установ військових гарнізонів, розташованих на території, на яку поширюється юрисдикція апеляційного військового суду.

Проведений аналіз вимог, що ставляться до присяжних, дозволяє зробити висновок про те, що закладена в українському судоустрійному законодавстві система вимог, котрі висуваються до присяжного, й умови звільнення громадян від виконання обов'язків присяжних не дозволяють визнати бездоганними формальні критерії відбору присяжних.

Доцільніше в Законі України «Про судоустрій» виділити самостійну главу «Участь присяжних у відправленні правосуддя», в якій, поряд з іншими питаннями, необхідно передбачити умови, що є підставами виключення особи зі списків присяжних, або підставами звільнення її від обов'язків присяжного. При цьому як виключення зі списків, так і звільнення особи від участі в суді присяжних може бути здійснене в одних випадках за її волевиявленням, в інших – незалежно від такого волевиявлення.

До першої групи слід віднести умови, за яких особа не включається в списки присяжних. **До списків присяжних не включаються громадяни:**

- 1) не внесені до списків виборців на виборах народних депутатів України, що передували складанню списків присяжних;
- 2) які не досягли до моменту складання списків присяжних віку 30 років;
- 3) які досягли 65-річного віку;
- 4) визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними;
- 5) щодо яких проводиться дізнання, досудове слідство або судовий розгляд кримінальної справи або ті, які мають судимість;
- 6) депутати всіх рівнів, члени Кабінету Міністрів України та Ради міністрів Автономної Республіки Крим; керівники і заступни-

ки керівників органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;

- 7) судді, прокурори, слідчі, адвокати, нотаріуси, народні засідателі, а також особи, що належать до керівного й оперативного складу органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, податкової служби, державної виконавчої служби, митних органів;
- 8) священнослужителі.

Крім того, у законі мають бути зазначені умови, за яких особа звільняється від виконання обов'язків присяжного головою відповідного апеляційного суду. Одна група умов враховується незалежно від того, чи надійшла від особи заява, інша група має значення лише за наявності такої заяви.

За ініціативою голови апеляційного суду від обов'язків присяжних звільняються:

- 1) особи, підозрювані або обвинувачені у вчиненні злочину;
- 2) особи, що не володіють мовою, якою ведеться судочинство;
- 3) німі, глухі, сліпі та інші особи, що є інвалідами, за відсутності організаційних або технічних можливостей їх повноцінної участі в судовому засіданні.

За усною або письмовою заявою громадянина головою суду ***можуть бути звільнені від обов'язків присяжного:***

- особи віком від 60 до 65 років;
- жінки, які мають дітей віком до трьох років;
- особи, які через свої релігійні переконання вважають для себе неможливим брати участь у здійсненні правосуддя;
- особи, відволікання яких від виконання службових обов'язків може заподіяти істотну шкоду суспільним і державним інтересам (лікарі, вчителі, пілоти авіаліній та ін.);
- інші особи, що мають поважні причини для неучасті в судовому засіданні.

Від виконання обов'язків присяжного у конкретній справі головуючий суддя повинен звільняти будь-кого, чия об'єктивність

викликає обґрунтовані сумніви внаслідок здійсненого на цю особу незаконного впливу, наявності в неї упередженої думки, знання нею обставин справи з непроцесуальних джерел, тенденційності складу колегії присяжних, нездатної винести об'єктивний вердикт, а також з інших причин [163, с. 559 – 604].

Висновки до розділу

1. Відродження в Україні суду присяжних обумовлене тенденціями розвитку демократичної, правової держави, які викликали необхідність розвитку юрисдикції, що більш надійно забезпечує права і свободи людини в кримінальному процесі у порівнянні зі звичайними формами судочинства. З метою реального забезпечення конституційного права особи, обвинуваченої в учиненні злочину, на розгляд її справи судом присяжних необхідно, *по-перше*, поширити юрисдикцію суду присяжних на всю територію України; *по-друге*, звузити предметну підсудність справ суду присяжних, надавши йому право розглядати тільки ті злочини, за які за законом передбачене покарання у вигляді довічного позбавлення волі; *по-третє*, обов'язково повідомити потерпілому про обраний обвинуваченим порядок провадження у справі.
2. Суд присяжних у межах проведеної в Україні судової реформи сприятиме вирішенню таких завдань:
 - а) формуванню в Україні самостійної судової влади, незалежної від законодавчої та виконавчої влади;
 - б) гуманізації діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду в дусі дотримання і поважного ставлення до прав і свобод людини;
 - в) використанню правоохоронними органами тільки законних методів боротьби зі злочинністю, викорінюванню в них корупції;
 - г) підвищенню професійної культури слідчих, прокурорів, адвокатів і суддів та підтриманню їх професійних навичок на рівні, що забезпечує якісну діяльність у змагальному кримінальному процесі за участю присяжних.

3. Суд присяжних виступає як процесуальний засіб правильно-го і справедливого вирішення кримінальної справи. Процесу-альна форма діяльності суду присяжних забезпечує більш по-слідовне дотримання принципів кримінального судочинства, у тому числі змагальності і рівноправності сторін, презумп-ції невинуватості, законності, всебічності, повноти та об'ек-тивності, незалежності суддів, забезпечення обвинуваченому права на захист.
4. Суд присяжних необхідно розглядати як інструмент розвитку в Україні змагальної процесуальної форми правосуддя і нової правосвідомості в кримінальному судочинстві, а також як за-сіб усунення таких недоліків у кримінально-процесуальній діяльності, як, *по-перше*, професійна деформація суддів при сприйнятті обставин справи; *по-друге*, ігнорування процедури розгляду кримінальної справи, осмисленість дотримання якої за наявності непрофесійних суддів стає не просто формальною вимогою, а нагальною потребою. З його допомогою буде знижено ступінь впливу на прийняття рішення про винність особи професійного внутрішнього переконання суддів, що формується з обвинувальним ухилом; скоректовано суддівсь-ку позицію, залежну від кримінальної політики держави. Суд присяжних дасть можливість підвищити особисту відпові-дальність професійних суддів за рішення, що приймаються.
5. Порівняльний аналіз законодавства зарубіжних країн дозво-ляє зробити висновок про те, що крім інституту вимог, які ставляться до присяжних, існує інститут виключення зі спи-сків осіб, котрі за законом можуть бути присяжними, але че-рез певні обставини не допускаються до здійснення правосуд-дя, а також інститут відсторонення цих осіб від відправлення правосуддя у конкретній справі. Тому в Законі України «Про судоустрій» доцільно виділити самостійну главу «Участь при-сяжних у здійсненні правосуддя», в якій, поряд з іншими пи-таннями, необхідно передбачити умови, за яких особи виклю-чаються зі списків присяжних або звільняються від обов'язків присяжного.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СУДУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ

3.1. Організаційно-правові проблеми складання списків присяжних

Під *організацією суду присяжних* слід розуміти діяльність і процедури, відповідно до яких, *по-перше*, здійснюється відбір громадян для виконання функцій присяжних; *по-друге*, перевіряється відповідність цих осіб вимогам, встановленим у законі щодо присяжних; *по-третє*, присяжні викликаються для відправлення правосуддя. Крім того, у це поняття включаються всі інші організаційно-правові аспекти, що виникають у період виконання ними своїх обов'язків (надання послуг і приміщення для присяжних, використання часу присяжних, компенсація витрат присяжним, забезпечення безпеки присяжних).

Присяжні відіграють важливу роль у системі правосуддя України. Ці громадяни привносять в суд життєвий досвід і ціннісні орієнтації суспільства в цілому. Функції присяжних одночасно є почесними і повчальними. Для багатьох осіб ці функції часто є першим знайомством із системою правосуддя. Через те існує потреба в розробленні науково-практичних методів роботи з присяжними, які враховували б як питання, що цікавлять присяжних особисто, так і вимоги, що ставляться законом до присяжного. Ефективна організація суду присяжних дозволить знизити витрати, пов'язані з розглядом справ цим судом і значною мірою сприятиме при цьому підвищенню авторитету судової влади в суспільстві.

У даному монографічному дослідженні пропонується розробити два типових документи, що можуть прийматися обласною і прирівняною до неї радою з урахуванням територіальних, національних та

інших особливостей. Перший документ має назву «План організації суду присяжних», другий – «Керівництво з організації суду присяжних». У додатках А і Б містяться запропоновані типові структури цих документів. Нижче буде подано загальний опис і короткий огляд кожного з них.

Організація суду присяжних повинна починатися з процесу відбору присяжних. Процес відбору присяжних містить у собі декілька етапів.

На *першому етапі* голова апеляційного суду відповідної області складає список на підставі списків виборців. В Україні, на відміну від інших країн, немає необхідності використовувати які-небудь інші списки, наприклад, реєстрацію осіб, що одержали права водія, оскільки історично активність виборців завжди була високою і найбільш повними списками осіб, які проживають на відповідній території, є списки виборців.

На *другому етапі* комісія з уповноважених представників суду, органів юстиції і відповідної ради, склад якої затверджується головою Верховної Ради Автономної Республіки Крим, головою обласної ради, Київським та Севастопольським міськими головами, формує список присяжних.

На *третьому етапі* список присяжних затверджується рішенням відповідної ради – Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної ради, Київської і Севастопольської міських рад.

Списки присяжних апеляційних військових судів за поданням голів цих судів формуються з числа військовослужбовців, рекомендованих зборами військових частин та військових установ військових гарнізонів, розташованих на території, на яку поширюється юрисдикція апеляційного військового суду.

Від кожного гарнізону до списку присяжних включаються від 15 до 20 військовослужбовців, які відповідають вимогам ст. 69 Закону України «Про судоустрій». Список присяжних апеляційного військового суду затверджується рішенням відповідної ради, на території якої розташовано гарнізон.

Списки присяжних затверджуються не пізніше одного місяця з дня одержання подання голови суду і в той же строк надсилаються

до суду, а також публікуються в друкованих засобах масової інформації відповідної місцевої ради.

Списки присяжних затверджуються строком на чотири роки і переглядаються кожні два роки (ст. 68 Закону України «Про судоустрій»).

Серед найбільш гострих проблем, пов'язаних зі складанням списків присяжних, слід виділити:

- складання списків присяжних і проблему обчислення необхідної кількості присяжних;
- формування найбільш оптимальної системи органів, що здійснюють складання списків присяжних;
- порядок складання списків присяжних;
- порядок подання і розгляду заяв громадян щодо виявлених у списках присяжних помилок;
- визначення форми даних у списках присяжних.

Цікавим для вдосконалення сучасної процедури складання списків присяжних є досвід Франції часів Наполеона. Французьке законодавство передбачало щорічне складання загальних і запасних списків присяжних засідателів. Так, департаментський список містив від 400 до 600 присяжних (по одній особі на 500 жителів), а департамент Сени – 3000 осіб. Таким чином, закон встановлював точну кількість осіб, що підлягали внесенню до списків, а не віддавав вирішення цього питання на відкуп суддівському корпусу.

Однак найбільш прийнятною моделлю складання списків присяжних може бути модель, закладена в «Учреждении судебных установлений Российской Империи». Російське законодавство ХІХ ст. передбачало складання як *загальних*, так і *чергових (річних) списків* присяжних. Поряд з черговими списками присяжних закон також вимагав складання запасних списків.

Згідно із «Учреждением» до загальних списків присяжних вносилися особи, що відповідають вимогам, які ставляться до присяжних. Щорічно на основі загальних списків присяжних складалися чергові списки. До чергового списку присяжних вносилися по мі-

стах Москві і Санкт-Петербургу з їх повітами 1200 осіб, по повітах, у яких понад 100 тис. жителів, – 400 осіб, а по повітах, де менше 100 тис. жителів, – 200 осіб. Одночасно зі складанням чергового списку комісія складала *особливий список запасних присяжних*. До цього списку вносилися тільки особи, що проживають в тих містах, в яких відкривалися засідання суду за участю присяжних. До списку запасних присяжних вносилися по містах Москві і Санкт-Петербургу 200, по інших містах – 60 осіб (ст. ст. 99 – 102 «Учреждения»).

Такий же поділ списків присяжних було закладено і в Статуті кримінального судочинства Німецької імперії, згідно з яким повинні були складатися загальні списки (первинні списки і списки рекомендаційні), річні списки і сесійні списки. Порядок складання цих списків докладно описав І. Я. Фойницький [3, с. 360 – 361].

У сучасних зарубіжних правових системах процедура формування списків присяжних, аналогічна російській дореволюційній, діє в Австрії. Згідно із Законом про реєстр присяжних і шефенів, муніципальна комісія складає список на 4 роки. З нього районна комісія відбирає найбільш придатних осіб і подає список цих осіб голові суду першої інстанції. Затверджений ним реєстр стає початковим реєстром. На базі початкового реєстру комісія при Вищому Суді потім формує річний реєстр, що складається з головного і додаткового списків (в останній включаються особи, які проживають у найближчих околицях суду). Шляхом жеребкування річний реєстр розбивається на реєстр присяжних (для кожної сесії) і два реєстри для шефенів (місячні) [49, с. 34].

Перевага цієї моделі очевидна: по-перше, немає необхідності складати явно завищені за кількістю осіб річні списки присяжних. У разі недостатності присяжних у річному списку можна поповнити його із загального. По-друге, голові суду не потрібно займатися плануванням кількості присяжних на наступний рік.

Своєчасне виявлення осіб, не здатних швидко й ефективно включитися в діяльність колегії присяжних, і виключення їх з числа кандидатів у присяжні з метою формування якісного складу колегії з числа соціально зрілих, морально добропорядних і розсудливих осіб забезпечуються за допомогою спеціальних організаційних

заходів, насамперед шляхом складання списків присяжних згідно з вимогами ст. ст. 66, 67, 69 і 70 Закону України «Про судоустрій» і перевірки апаратом суду відповідності вимогам Закону кандидатів, включених до списків.

При складанні списків присяжних, створюваних окремо по кожному району або місту області, до якого включаються тільки громадяни, які постійно проживають у місці знаходження суду присяжних, кандидатури присяжних відбираються шляхом випадкової вибірки зі списків виборців, складених до останніх виборів народних депутатів України по районах або містах області. Слід зазначити, що до кандидатів у присяжні ставляться набагато більш суворі вимоги, ніж до виборців. До списків присяжних не включаються особи, не внесені до списків виборців на виборах, що передували складанню списків присяжних, а також особи, які не досягли до моменту складання списків присяжних віку 30 років, особи, котрі мають не зняту або не погашену судимість, визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними.

Соціальний контроль за дотриманням цих вимог до кандидатів у присяжні повинен забезпечуватися такими організаційними заходами:

- 1) списки публікуються в місцевій пресі для відома населення;
- 2) громадяни, представники підприємств, установ і організацій мають право звертатися до комісії із заявами про незаконне включення або невключення конкретних осіб до списку або про виключення їх зі списку, про інші помилки у списку;
- 3) комісія повинна розглядати заяви, що надійшли, і приймати рішення, які можуть бути оскаржені в суді у порядку, встановленому цивільним процесуальним законодавством;
- 4) комісія зобов'язана регулярно перевіряти і за необхідності змінювати списки присяжних, виключаючи зі списків осіб, що втратили право бути присяжними, і включаючи тих, які були відібрані за поданням голови апеляційного суду додатково.

Закон України «Про судоустрій» зобов'язує громадян, посадових осіб державних органів, підприємств, установ і організацій подавати комісії за її запитом інформацію, необхідну для складання списків

присяжних. За умови неподання такої інформації, а також подання неправдивої інформації зазначені посадові особи і громадяни несуть відповідальність, передбачену законодавством про адміністративні правопорушення.

Згідно із ст. 70 Закону зі списку присяжних виключаються за їх письмовою заявою особи, не спроможні швидко й ефективно включитися в діяльність колегії присяжних з розгляду складних кримінальних справ і вироблення якісного (правильного і справедливого) колективного рішення з питань про винність, а саме: особи, що не володіють мовою, якою ведеться судочинство в даній місцевості; німі, глухі, сліпі та інші особи, які є інвалідами; особи, не спроможні через свої фізичні або психічні вади, підтвержені медичними документами, успішно виконувати обов'язки присяжного; особи, що досягли віку 65 років; священнослужителі; керівники і заступники керівників органів представницької та виконавчої влади; судді, прокурори, слідчі, адвокати, нотаріуси, а також особи, що належать до оперативного складу органів внутрішніх справ і державної безпеки та інших правоохоронних органів.

Оскільки ці категорії осіб не спроможні швидко й ефективно включитися в діяльність колегії присяжних з об'єктивних причин, що обмежує їх здатність якісно виконувати обов'язки присяжного, то, як уже зазначалося, в інтересах правосуддя їх взагалі не варто включати до списків присяжних. Навряд чи виправдано вирішувати питання про включення їх до списків залежно від того, чи захочуть вони звернутися з письмовою заявою про виключення їх із цих списків.

Особливо це стосується осіб, що страждають на психічні вади, підтвержені медичними документами, оскільки такі вади можуть перешкодити їм критично оцінити свої можливості повноцінно реалізовувати права й обов'язки присяжного. Річ у тому, що будь-яка психічна вада так чи інакше пов'язана з певними аномаліями в тих сферах психіки, що утворюють інтелектуальний, емоційний, вольовий і моральний потенціал особистості, і тим самим обмежує суб'єкта, який має таку ваду, у здатності бути особистістю, що надійно виконує таку важливу соціальну роль, як присяжний.

У кожному апеляційному суді має бути план організації колегії присяжних, в якому описується порядок відбору присяжних. У плані має міститися посилання на відповідний законодавчий акт, що є правовим джерелом, яким керується суд при відборі присяжних.

Крім того, у плані зазначається, хто з апарату суду зобов'язаний здійснювати процедуру випадкового відбору присяжних, а також містяться: рекомендації щодо порядку здійснення цієї процедури; джерела висування кандидатур, які включаються до списків присяжних; порядок складання і ведення списків присяжних; порядок перевірки відповідності кандидатів у присяжні вимогам закону; порядок виклику і призначення присяжних для здійснення їх функцій, а також інші адміністративні аспекти діяльності присяжних.

Суди можуть звертатися до цього плану в процесі розробки планів організації суду присяжних в апеляційних судах.

Короткий загальний зміст плану наведено нижче.

Складання списків присяжних

1. Відповідальність за складання списків

Згідно зі ст. 67 Закону України «Про судоустрій» відповідальність за складання списків присяжних несуть комісії, що діють на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду. Списки оновлюються один раз на два роки. Чисельність кандидатів по кожному зі списків визначається головою відповідного апеляційного суду і представляється головою відповідної ради з огляду на зразкову кількість присяжних, які, за оцінкою суду, будуть потрібні для роботи в процесах у кримінальних справах за участю присяжних протягом наступного року. Після цього голова відповідної ради встановлює і повідомляє головам міських і районних рад про чисельність тих кандидатів, яких кожний з них має представити йому з метою складання представницького централізованого списку присяжних.

При складанні списків необхідно, щоб у них було пропорційно представлене населення кожної адміністративно-територіальної одиниці (району, міста тощо), що знаходиться на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду.

2. Складання списків

Кандидатури присяжних, що включаються до списку, відбираються методом випадкової вибірки зі списків виборців по кожній адміністративно-територіальній одиниці. Після складання списку з нього виключаються особи, які не відповідають вимогам ст. ст. 68 і 69 Закону України «Про судоустрій». Список присяжних затверджується рішенням обласної та прирівняної до неї ради на сесії.

Потім списки необхідно опублікувати в місцевій пресі з метою ознайомлення з ними громадськості, а також для того, щоб надати можливість у разі потреби оскаржити неточності, допущені в списках присяжних. Комісія в п'ятиденний строк повинна розглянути заяву, що надійшла, і прийняти за нею рішення, причому відмова в задоволенні вимог може бути оскаржена у суді.

3. Запасний список

Крім загального списку, на нашу думку, слід скласти запасний список присяжних. Порядок відбору кандидатів для включення до запасного списку і ознайомлення з ним громадськості аналогічний порядку, який діяв відносно загального списку, з тим лише застереженням, що кандидати, які включаються до списку, повинні постійно проживати в обласному центрі або в іншому постійному місці знаходження апеляційного суду.

4. Передача списків до суду

Після завершення зазначених процедур комісія представляє суду остаточний загальний і запасний списки присяжних.

Списки присяжних згідно з ч. 6 ст. 68 Закону України «Про судоустрій» затверджуються на строк чотири роки і переглядаються кожні два роки. Для реалізації цих законодавчих вимог необхідно розпорядженням Президента України затвердити «Рекомендації про порядок складання списків присяжних». Судова адміністрація повинна їх видати і надіслати головам обласних рад і головам апеляційних судів, тобто тим, хто безпосередньо відповідає за складання списків присяжних. Правила складання списків присяжних, встановлені в «Рекомендаціях», в основному мають спиратися на норми закону, конкретизувати й доповнювати його.

Крім якомога більш широких і доцільних умов для вибору в присяжні важливо також, щоб, з одного боку, складання списків здійснювалося належним чином, тобто щоб до їх складу включалися особи, дійсно здатні виконувати функції присяжного, а з іншого – щоб усі спроможні несли цю повинність і не ухилялися від неї. Значною мірою правильне здійснення цього залежить від установи, якій доручається складання списків. Вона має складатися насамперед з осіб, які знають місцеве населення [164, с. 94]. Визначення і створення найбільш оптимальної системи органів, що здійснюють формування списків присяжних, – це проблема, на яку хотілося б звернути більшу увагу.

Ще І. Я. Фойницький писав, що при складанні списків присяжних можлива небезпека досягання цілей, які не мають нічого спільного з правосуддям, під видом служіння йому, саме тому надзвичайну важливість набуває питання про органи, яким воно доручається. Ці органи можуть бути представлені адміністрацією, місцевим самоврядуванням і судом. Жоден з названих органів не може взяти складання загальних і чергових списків на себе. Ця місія настільки важлива, як і належне заміщення вищих кримінальних судилищ, вимагає спільної участі всіх їх, узгодженого служіння спільній меті [3, с. 356 – 357].

Сучасний український законодавець пішов саме таким шляхом. Згідно зі ст. 68 Закону України «Про судоустрій» список присяжних за поданням голови апеляційного суду формується на підставі списків виборців комісією, склад якої затверджується відповідно Головою Верховної Ради Автономної Республіки Крим, головою обласної ради, головами Київської і Севастопольської міських рад. До складу комісії повинні входити уповноважені представники суду, органів юстиції і відповідної ради. До списків присяжних включаються громадяни, які постійно проживають на території відповідної області і відповідають вимогам ст. 69 цього Закону. Список присяжних затверджується рішенням відповідної ради.

Український закон у цій частині багато в чому сприйняв положення «Учреждения судебных установлений Российской Империи» і французького Закону 1853 р. «Про створення суду присяжних».

Обидва ці акти покладали на спеціально створювані комісії (в Росії – це комісії, створювані земськими повітовими зборами; у Франції – комісії, що діють під керівництвом префекта або його помічників) обов'язок зі складання загальних і річних списків присяжних.

Країни загальної системи права, на відміну від континентальної, практично не знають такої процедури, як складання спеціальними комісіями загальних, чергових і запасних списків присяжних. За словами Р. Локвуда, глави 17-го адміністративного округу штату Флорида, списки присяжних засідателів як такі не складаються. Дані зі списків виборців про громадян, що проживають у підвідомчому йому окрузі і відповідають вимогам, котрі ставляться до присяжних засідателів, заносяться в комп'ютер, який на основі спеціальної програми добору присяжних друкує для розсилання анкети (форми) можливим кандидатам у присяжні. За діями комп'ютера стежать секретарі суду або самі судді. За результатами анкетування кандидати в присяжні запрошуються в суд [165, с. 25]. Аналогічну систему виклику кандидатів у присяжні до суду закладено і в англійському законодавстві про присяжних.

Ще одна проблема – визначення порядку складання списків присяжних. Списки присяжних формуються шляхом випадкової вибірки на основі списків виборців останніх виборів. У «Рекомендаціях» слід запропонувати проводити випадкову вибірку або арифметично (наприклад, заносити в присяжні кожного 50-го або 70-го), або з використанням комп'ютерної програми. Причому для проведення випадкової вибірки присяжних з використанням комп'ютера можна використовувати комп'ютерні програми, засновані на різних математичних методах. Оптимальними, на наш погляд, є комп'ютерні програми добору присяжних, що розроблені С. І. Добровольською і використовуються в Російській Федерації [8, с. 72 – 84]. Зараз Україні важко відмовитися від традиційної моделі складання списків присяжних. Однак надалі, при масовому оснащенні судів комп'ютерною технікою, до цієї ідеї буде доцільно повернутися.

Поставлена проблема є дуже життєвою. Наприклад, у США «відсутність однаковості в способах добору осіб, які можуть виконувати обов'язки присяжних, призводить до того, що деякі громадяни ви-

кликаються для виконання функцій присяжних регулярно, кожні 2 – 3 роки, а іноді й частіше, інші громадяни взагалі ніколи» [39, с. 159].

Як уже зазначалося вище, функції комісії з первинного складання списків можуть бути занесені в комп'ютер. Однак діяльність комісії виявляється необхідною при розгляді заяв громадян з приводу помилок щодо включення до списків присяжних. Згідно зі ст. 70 Закону України «Про судоустрій» після того, як до списків занесено необхідне число громадян, які відповідають вимогам, котрі ставляться до присяжних, має бути вирішене питання про осіб, що мають право на виключення зі списків присяжних за їх заявою. З цією метою про складання загальних списків присяжних комісія повідомляє населення і протягом двох тижнів після цього допускає всіх бажаних до ознайомлення з ними і розглядає заяви, що надходять. Заяви громадян про включення (або невключення) до списків присяжних повинні розглядатися та або задовольнятися, або відхилятися в місячний строк.

За Законом Франції 1853 р. «Про створення суду присяжних» комісія префекта або заступника префекта, що займалася складанням списків присяжних засідателів, протягом 15 днів з дня завершення складання списків повинна була виключити з них усіх тих, хто не відповідав вимогам, що ставляться до присяжних, і включити тих, хто був незаконно виключений зі списків. Російське дореволюційне законодавство також приділяло значну увагу роботі зі списками присяжних. Так, згідно зі ст. 92 «Учреждения» протягом місяця з часу допущення до ознайомлення із загальним списком присяжних кожний мав право заявити про неправильне внесення (або невнесення) кого-небудь до списку з наданням доказів щодо цього. Визнавши зазначені обставини обґрунтованими, комісія виправляла список, а про відхилені заяви робилася позначка в самому списку.

Уточнені загальні списки присяжних повинні складатися за такою формою: 1) номери по порядку; 2) прізвище, ім'я та по батькові; 3) дата народження; 4) місце проживання; 5) місце роботи і рід занять; 6) відомості про стан здоров'я; 7) участь у судовому засіданні.

При цьому графи 1 – 4 заповнюються комісією відразу при складанні списків, а наступні – судом у міру збирання інформації. Бажа-

но передбачити одну – дві вільні графи для внесення інших відомостей, в яких виникає потреба.

Необхідно також передбачити у формі дві вільні графи для внесення інших відомостей (наприклад, відносно інвалідів, священників, юристів, тобто всіх тих категорій громадян, які мають право брати самовідвід, який обов'язково задовольняється). Повна відсутність відомостей по цих двох графах до суду може зробити роботу колегії присяжних фактично неможливою [163, с. 674 – 675].

Відразу ж виникають дві проблеми: проблема часу заповнення всіх граф форми, а також проблема браку інформації про майбутнього присяжного, що заноситься у форму.

Більш продуманою щодо цього видається американська система. Форма-анкета, що розсилається потенційним присяжним і містить умови для виконання обов'язків присяжного, крім уже переліченого, вимагає вказати расу, освіту, тривалість постійного проживання на території даного судового округу, а також чи повинен кандидат бути виключений з числа присяжних або звільнений від виконання обов'язків присяжного (розд. 28 § 1869 п. 4 Зводу законів США). Найважливішим тут видається той факт, що всі відомості про кандидата в присяжні відомі задовго до судового засідання, а відтак практично виключається можливість накладок при формуванні журі присяжних.

Слід зазначити, що в Російській Федерації в рекомендаціях і посібниках для суддів, які працюють у суді присяжних, пропонується розсилати присяжним подібні анкети [166, с. 12 – 13]. Однак такі рекомендації не мають сили закону. Здається, що немаловажним кроком на цьому шляху може стати розробка форми, за якою складається список присяжних, і вже принаймні її повне оформлення на стадії складання списків присяжних.

Одночасно зі складанням загальних по районах, містах, областях списків присяжних комісія повинна складати запасний (по обласному центру) список присяжних, до якого включаються тільки громадяни, що постійно проживають в обласному центрі або іншому постійному місцезнаходженні відповідного суду. До запасного списку присяжних включається не більше однієї чверті від кількості

всіх присяжних по області в цілому, що включаються до загальних списків присяжних. При складанні запасного списку присяжних застосовуються ті самі правила, що й при складанні загальних списків присяжних (ст. ст. 69, 70 Закону України «Про судоустрій»).

Аналізуючи процедуру складання списків присяжних, необхідно пам'ятати, що проведений аналіз – багато в чому теоретичний. Остаточний висновок про позитивні риси і недоліки існуючої системи формування загальних і запасних списків присяжних можливо зробити тільки за результатами багаторічної практичної діяльності. Але деякі рекомендації можна дати вже зараз: *по-перше*, видається за доцільне увести модель складання загальних і річних списків присяжних; *по-друге*, наділити комісії повноваженнями як щодо складання списків присяжних, так і щодо вирішення питань неправильного включення (виключення) осіб зі списків присяжних; *по-третє*, розширити перелік відомостей, що заносяться у форму, за якою вносяться дані до списків присяжних.

Хочеться думати, що в сучасній Україні складеться інша практика, ніж та, яка існувала в Російській імперії щодо діяльності подібних комісій. За твердженням О. Ф. Коні, «у перші п'ятнадцять років існування суду присяжних установлені законом тимчасові комісії діяли настільки недбало, що до загальних списків присяжних, у супреч точній вказівці закону, заносилися божевільні, померлі, сліпі та глухі, ті, хто перебуває під судом, не знає російської мови, старші 70-річного віку і т. ін. І одночасно в багатьох місцевостях зовсім не заносилися до списків представники помісного елемента і купецького стану. А чиновники, внесені до цих списків, потім, потрапивши в списки чергові, до початку судових засідань мали посвідчення начальства про фіктивні, по суті, відрядження або термінові особливі доручення. Навіть по Петербургу ті списки складалися з більшою увагою, ніж у провінції; протягом року, з 1878 по 1879, довелося виключити зі списків, надісланих до петербурзького окружного суду, 5 іноземців, 12 чоловік старше 70 років, таких, що не проживають у Петербурзі, – 106, тих, що померли за кілька років перед занесенням до списків, – 23, визнаних божевільними – 3, таких, що не знають російської мови – 5, сліпих – 2, глухих – 8, тих, що не мають права бути

присяжними засідателями, – 18 і тих, що виконали в попередньому році свій обов'язок, – 5. У провінції в більшості випадків становище було ще гірше» [63, с. 17].

3.2. Методика відбору присяжних для розгляду конкретної справи

За справедливим зауваженням М. В. Духовського, «правильний суд можливий лише при такому складі, в якому осіб, що беруть участь у справі, визнано за суддів неупереджених» [46, с. 96].

У свою чергу, можливість формування незалежної і неупередженої колегії присяжних багато в чому залежить від закріпленого в законі механізму відбору присяжних.

Правила відбору присяжних у суді мають бути закріплені в кримінально-процесуальному законодавстві. **При визначенні порядку відбору присяжних і формуванні колегії присяжних у суді слід вирішити такі проблеми:**

- 1) розробити процедуру складання списку присяжних, що підлягають виклику до суду;
- 2) визначити час ознайомлення підсудного зі списками осіб, що викликаються до суду;
- 3) встановити межі і ступінь поінформованості присяжного про сутність справи, що розглядається;
- 4) передбачити процедуру звільнення осіб від виконання обов'язків присяжних за законом;
- 5) визначити кількість наданих сторонам невмотивованих відводів і розв'язати питання про нерівність обвинувачення і захисту щодо кількості осіб, котрі відводяться.

Вирішення зазначених проблем має бути продуманим і оптимальним. При цьому не слід нехтувати успішно діючими, перевіреними десятиліттями нормами західного і російського дореволюційного та сучасного законодавства.

Мета процесу відбору присяжних полягає в досягненні випадкового характеру вибору кандидатів у присяжні, що означає рівну

ймовірність вибору кожного з громадян, що відповідають певним вимогам закону. Отже, у застосовуваній системі відбору кандидатів повинні бути використані або ручні, або автоматизовані методи вибірки кандидатів за випадковим принципом. Система має бути побудована таким чином, щоб можна було чітко й обґрунтовано спростувати будь-які обвинувачення в необ'єктивному або упередженому підході до процесу відбору.

Завданнями процесу відбору присяжних для розгляду конкретної кримінальної справи є:

- а) максимальне зрівнювання можливості участі у виконанні обов'язків присяжних усіма громадянами області, включеними до списків присяжних;
- б) виключення можливості відбору осіб, які не відповідають вимогам, що ставляться до присяжних;
- в) забезпечення такого процесу відбору присяжних, який би дозволив у встановленому порядку і на справедливій основі звільняти від виконання обов'язків присяжних осіб, що мають на те поважні причини;
- г) опублікування списків присяжних і надання можливості оскарження незаконного включення чи невключення конкретних осіб до списку або виключення зі списку чи виправлення інших помилок у списках.

Перевірка відповідності потенційних присяжних вимогам, що до них ставляться законом, і виклик їх до суду здійснюються апаратом суду. В установлені проміжки часу секретар суду методом випадкової вибірки відбирає із загального списку таку кількість кандидатів, яка необхідна для задоволення потреб суду в присяжних. У кожній групі присяжних, що відбираються зазначеним способом для виклику до суду, число кандидатур, що представляють конкретну адміністративно-територіальну одиницю (область, місто, район), має бути пропорційне їх чисельному представництву в тому списку, з якого вони відбираються, будь то загальний чи запасний список. Таким чином, список відібраних кандидатів відображатиме пропорційне співвідношення для кожної адміністративно-територіальної одиниці, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду.

Особливо гострою може стати проблема, що стосується процедури і строків складання списку присяжних, які підлягають виклику до суду. В день, призначений для відкриття судового засідання, апарат суду відбирає з присяжних, що з'явилися в суд, шляхом випадкової вибірки визначену постановою судді кількість осіб. При розсиланні повідомлень майбутнім присяжним у кількості більшій, ніж вимагає постанова судді, у день судового засідання суд елементарно може не дорахуватися тієї кількості кандидатів у присяжні, яку було визначено, оскільки люди можуть захворіти, виїхати у відрядження, виїхати в іншу країну і т. ін. У разі ж, якщо в суд з'явилася менша кількість осіб, ніж зазначено в постанові судді, відкриття судового засідання має бути відкладено. У Російській імперії процедура повторювалася знову доти, поки в суді не було необхідної кількості присяжних. Аналіз механізму відбору присяжних засідателів за сучасним законодавством Російської Федерації дозволяє зробити такий висновок: для забезпечення кожного судового процесу апарат суду запрошує не менше 30 – 40 присяжних [168, с. 7 – 21].

Складання списків присяжних в Англії, їх добір, виклик і відвід проводяться спеціальними чиновниками (electoral registration officer), яких призначає лорд-канцлер. Викликаний до суду присяжний може одержати звільнення від участі в суді, якщо доведе, що виконував ці обов'язки протягом двох попередніх років.

Решта в списку присяжних відбираються шляхом жеребкування у відкритому судовому засіданні. Загалом до складу присяжних Суду корони і суду графств входить 12 осіб, однак цього правила зараз вже не дотримуються, про що зазначалося у попередніх розділах. У суді графств, як правило, засідають вісім присяжних, причому для прийняття рішення досить семи голосів. У будь-якій цивільній справі ці правила можуть бути пом'якшені за згодою сторін. Відбір присяжних здійснюється судовим службовцем за методом випадкового добору з виборчих списків.

На практиці згідно зі складеним списком певна кількість осіб запрошується в призначений день до судового клерка. Після відбору їх уже як присяжних вносять до списку, що подається судді.

В Англії та Валії представники обвинувачення і захисту можуть відвести деяких кандидатів у присяжні зі списку кандидатів, але вказавши при цьому причину. В Шотландії, крім того, представники обвинувачення і захисту мають право відвести до трьох кандидатів у присяжні, не вказуючи причин. У Північній Ірландії обвинувачений може відвести без зазначення причин до 12 кандидатів у присяжні.

Інша проблема – гласність проведеного жеребкування. Випадкову вибірку з тих, хто з'явився до суду присяжних, в Україні має здійснювати апарат суду. Закон не вимагає гласності проведеної процедури. У дореволюційній Росії жеребкування присяжних мало гласний характер і закон розглядав гласність проведеної процедури як необхідну гарантію прав підсудного [3, с. 378. – 379]. *Сучасний український процесуальний закон тільки б виграв від уведення правила гласності для первинного жеребкування присяжних у суді.*

Відповідно до ст. 550 Статуту кримінального судочинства Російської імперії список осіб, що підлягають виклику до суду для виконання обов'язків присяжних засідателів, складався шляхом жеребкування головою суду разом із судьями за три тижні до початку судових засідань. У Німецькій імперії список складався за два тижні, а у Франції – за 10 днів. У будь-якому разі у суду залишався час, щоб вирішити «усі сумнівні випадки, що зустрінуться в підготовчих діях» [8, с. 65]. Таким чином, якщо з'ясується, що хтось із внесених до списку раптово помер, або сильно захворів, або ж перебуває в тривалому відраженні, то суд міг ужити заходів щодо його заміни, що практично неможливо зробити, якщо цей факт з'ясується в день відкриття судового засідання.

Важливою є також проблема часу вручення підсудному списку відібраних за постановою судді присяжних. Видається за доцільне доповнити український закон нормою, відповідно до якої *не пізніше ніж за день до відкриття судового засідання підсудному вручають список осіб, яких викликали до суду як кандидатів у присяжні.* Така норма стала б істотною гарантією прав підсудного, що дозволило б йому докладно обміркувати кандидатури майбутніх присяжних, обговорити їх зі своїм захисником і задалегідь визначитися в їх виборі, а не здійснювати це спонтанно, у ході судового засідання, як це практикується в сучасному російському процесі.

Таким чином, уявляється більш доцільним: *по-перше*, проводити відбір викликаних присяжних не в день відкриття судового засідання, а за тиждень до його відкриття; *по-друге*, проводити такий відбір гласно, за участю підсудного і його захисника, щоб існувала реальна гарантія того, що ці присяжні були відібрані і внесені до списку в установленому порядку; *по-третє*, вручати підсудному список відібраних присяжних не пізніше ніж за день до відкриття судового засідання.

Процедура добору присяжних у суді має вирішальне значення для формування неупередженої, об'єктивної колегії присяжних, що відповідає усім вимогам закону.

Необхідною умовою об'єктивності присяжних є відсутність поінформованості останніх про обставини справи. Суддя повинен з'ясувати в присяжних ступінь їх інформованості про обставини справи, розгляд якої має відбутися в суді. Якщо ж хтось із кандидатів у присяжні виявить свою поінформованість про обставини справи або про це стане відомо з відомостей, наданих іншими особами, то суддя повинен вирішити питання про звільнення присяжного від участі у розгляді справи.

Обґрунтовуючи необхідність цих дій, С. В. Боботов і Н. Ф. Чистяков відзначають: «Присяжним забороняється до суду знайомитися зі справою. У такій забороні закладено глибокий смисл. Річ у тому, що присяжний, ознайомившись зі справою до її розгляду в суді, формує у своїй підсвідомості певну думку про винність або невинність підсудного, отже, він не може бути цілком об'єктивним і безстороннім» [29, с. 28]. Дійсно, якщо кандидат у присяжні читав газетні статті кримінальної хроніки, що майже завжди мають сильне емоційне забарвлення і найчастіше містять оцінку поведінки жертви або підсудного, дивився телевізійну передачу, в якій давали оцінку тому, що сталося, то такому кандидату, якщо він стане присяжним, буде важко відмовитися від того сприйняття справи, яке в нього вже склалося завдяки попередньо отриманій інформації. Однак при цьому необхідно диференційовано підходити до кандидатів у присяжні. «У деяких ситуаціях, – пише В. Воскресенський, – дуже складно знайти присяжних, котрі нічого не знають про обставини

справи, що розглядається... Припустимо, присяжний заявляє, що прочитав про даний злочин у газеті. У цьому випадку можливо поставити йому, наприклад, такі запитання: «Що конкретно Ви прочитали про справу в газеті? Наскільки довіряєте повідомленням такого роду в засобах масової інформації, зокрема, у цій газеті?» і т. ін. – щоб на підставі відповідей зробити висновок про упередженість засідателя» [113, с. 19].

Подібні питання можуть виходити не тільки від судді, а й від обвинувача і захисника. Однак остаточне рішення залишається за судьою: якщо останній побачить упередженість кандидата в присяжні, та особа підлягає безперечному виключенню з числа присяжних, якщо ж ні, то на цій стадії добору особа зберігає за собою статус присяжного. Згодом, щоправда, її може бути звільнено від виконання обов'язків присяжного в порядку немотивованого відводу обвинуваченням або захистом.

Цікавим є також досвід США, де склалася судова практика, згідно з якою якщо обидві сторони заявляють про відвід кандидата «через упередженість», суддя, як правило, задовольняє його [39, с. 161 – 163]. В Англії обвинувачення має право просити суддю не включати когонебудь тимчасово в колегію присяжних, посилаючись на його можливу необ'єктивність, що за процедурою, яка існує в англійському суді присяжних, рівнозначна його відводу [18, с. 185].

Після того, як це питання вирішено, головуючий повинен установити наявність передбачених законом причин для звільнення когонебудь із присяжних від участі в розгляді справи. Громадяни, які з'явилися, мають право вказати на поважні причини, що перешкоджають їм виконувати обов'язки присяжних, а також заявити самовідвід. Кожному з присяжних, що з'явилися, прокурором, а також потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем та їх представниками, підсудним і його захисником може бути заявлено відвід на підставах, передбачених ст. ст. 54 і 55 КПК України. Слід сказати, що в цій частині український законодавець повинен запозичити як російський дореволюційний досвід, так і досвід зарубіжних країн. За Статутом кримінального судочинства Російської імперії відсторонявся судом від засідання присяжний, що мав за-

конні причини до звільнення, як-от: якщо він, його дружина або родичі по прямій лінії беруть участь у справі; якщо він був судовим слідчим, прокурором, свідком, потерпілим; якщо він є опікуном або має позов з однією з осіб, що бере участь у справі (ст. ст. 600, 647). Кримінально-процесуальний кодекс Франції (ст. 399) передбачав також звільнення від обов'язків присяжного за наявності щодо цього законних підстав. Параграф 279 Статуту кримінального судочинства Німецької імперії зобов'язував суд з'ясувати, хто не може бути присяжним і хто заявив самовідвід. Суддя приймає рішення про відвід, що оформляється у вигляді постанови. Ця постанова оскарженню не підлягає.

Цікавими щодо цієї проблеми є судження Європейського суду з прав людини. Оцінюючи неупередженість національного суду, що розглядає конкретну справу, Європейський суд, з одного боку, вважає за необхідне перевірити суб'єктивну безсторонність суду щодо наявності або відсутності в членів суду особистих упереджень чи симпатій до особи обвинуваченого або однієї зі сторін у цивільному процесі, а з іншого – він вважає обов'язковим перевірити безсторонність об'єктивну: дії суду і кожного із суддів, що входять до нього, не повинні викликати будь-яких обґрунтованих сумнівів щодо їх неупередженості [169, с. 217 – 220].

Що ж стосується першого елемента такого підходу, то існує презумпція особистої неупередженості членів суду доти, доки не доведено протилежне. Як показує практика Європейського суду, спростувати цю презумпцію досить складно. Однак Європейський суд вважає, що якщо є серйозні підстави, то національний суд зобов'язаний перевіряти, чи є склад суду, який розглядає конкретну справу, «безстороннім судом у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції».

У зв'язку з цим цікавими, на наш погляд, є два рішення Європейського суду: у справі «Ремлі проти Франції» (судове рішення від 23 квітня 1996 р.) і у справі «Сандер проти Сполученого Королівства» (судове рішення від 9 травня 2000 р.). У цих справах присяжні, що входили до складу суду, дозволяли собі расистські висловлювання на адресу обвинувачених. Так, у справі «Ремлі проти Франції» перед початком слухання в національному суді справи за обвину-

ваченням двох осіб алжирського походження один із членів журі суду асизів зробив заяву про те, що за своїми переконаннями він расист. Головуючий у справі, якому про цей факт повідомила сторона захисту, відхилив прохання на формальній підставі, оскільки суд не може «долучати до справи факти, що мали місце поза залом суду». Заявник не міг дати відвід члену суду, що допустив таке висловлювання, й оскаржити рішення національного суду, оскільки це забороняє національне законодавство. Оцінивши обставини цієї справи, Європейський суд визнав дії національного суду такими, що порушують п. 1 ст. 6 Конвенції, враховуючи важливість довіри, яку в демократичному суспільстві зобов'язані вселяти суди особам, що стали перед ними [170, с. 196 – 206].

Аналогічну позицію зайняв Європейський суд у справі «Саундерс проти Сполученого Королівства», за якою до початку слухання справи в суді присяжних за обвинуваченням у вчиненні злочину особи неєвропейського походження декілька присяжних допустили висловлювання расистського змісту. Суддя, головуєчий у справі, прийняв рішення не розпускати журі присяжних, оскільки весь склад журі запевнив, що розгляне справу безсторонньо. Європейський суд визнав, що ситуація, яка склалася у справі, дає підстави сумніватися в неупередженості суду присяжних і, отже, в порушенні п. 1 ст. 6 Конвенції [170, с. 309 – 338].

Об'єктивний критерій безсторонності полягає в тому, щоб визначити, чи є реальні факти, незалежно від особистої поведінки судді, що ставлять під сумнів неупередженість суду. У демократичному суспільстві суди зобов'язані вселяти довіру учасникам процесу й особливо обвинуваченому. Суддя, щодо якого є «підстави недостатньої неупередженості», повинен заявити самовідвід. Загальною формулою об'єктивної безсторонності є з'ясування того, чи можуть побоювання зацікавленої особи, що ставить під сумнів неупередженість суду, вважатися об'єктивно обґрунтованими (судове рішення від 24 травня 1989 р. у справі «Хаусшильд проти Данії») [169, с. 219]. Відносно цієї норми закону відразу ж необхідно визначитися з декількох позицій. *По-перше*, це питання про час звільнення від виконання обов'язків присяжних осіб, що мають право або зобов'язані

бути відстороненими за законом. Якщо в особи є законні підстави для звільнення від виконання обов'язків присяжного, вона підлягає такому звільненню. Ці підстави (інвалідність, досягнення віку 70 років, робота на посаді слідчого і т. д.) відомі задовго до відкриття судового засідання. Неможливість виконувати обов'язки присяжних можна виявити в момент складання списку осіб, що підлягають виклику до суду за постановою судді. Тому розв'язувати це питання можна (і потрібно!) найпершим при проведенні відбору присяжних. Таке вирішення проблеми значно спростить і прискорить процедуру добору присяжних, оскільки звільнить учасників процесу від необхідності обговорення кандидатів у присяжні, про яких заздалегідь відомо, що вони не можуть бути присяжними.

Ці підстави були вже докладно розглянуто вище. У цілому ж вони не викликають жодних сумнівів. Однак незрозумілим видається одне положення: якщо законодавець резонно вважає, що не може бути присяжним особа, підозрювана або обвинувачена в учиненні злочину, бо вона не зможе бути об'єктивною, оскільки «страждає» від правосуддя, то чому особу, яка була чи є потерпілою від злочину, законодавець не відніс до категорії тих громадян, що не можуть бути присяжними? Очевидно, що об'єктивність таких присяжних викликає великий сумнів.

Поставлена проблема не нова. За твердженням В. Воскресенського, у сучасній практиці США вважається доцільним відвід присяжних, що були жертвами злочинів (особливо аналогічних тим, у вчиненні яких обвинувачується підсудний), оскільки їм нелегко проявити об'єктивність [113, с. 18]. Це досить розумне правило, яке має бути враховане при прийнятті нового кримінально-процесуального законодавства України.

Рішення щодо самовідводу, який конкретно заявляється, має приймати суддя, який розглядає справу. Ця норма закону не є новою. Так, за законодавством США може бути звільнена від виконання обов'язків присяжного окрема особа (або група осіб), якщо вона звільнена судом через труднощі або виключну незручність для неї, на встановлений на розсуд суду строк, по закінченні якого особу має бути знову викликано.

При вирішенні питання про самовідвід необхідно враховувати інтереси як окремих осіб, так і правосуддя. Але в той же час не можна змушувати людей бути присяжними «з-під ціпка». Самовідвід може бути заявлений присяжним також через його невпевненість у своїх здібностях. Зокрема, за даними соціологічного дослідження, що проводилося Інститутом законодавства і порівняльного правознавства при Уряді Російської Федерації, 60% опитаних громадян заявили, що не зможуть розібратися в матеріалах кримінальної справи і тому не погодилися б бути присяжними, а 14% виразили сумнів у своїх здібностях розібратися в кримінальній справі. Чи можна назвати таку причину заявленого самовідводу поважною? Згідно з вимогою закону – ні. Чи повинна бути така особа звільнена від виконання обов'язків присяжного? Безперечно!

Слушно щодо цього висловився В. Воскресенський: «Очевидно прокурору варто скористатися правом невмотивованого відводу для того, щоб усунути від участі в справі особу, яка виразила явне небажання виконувати обов'язки присяжного; не буде нічого доброго від такого «сплячого судді» [113, с. 19 – 20].

І останнє; на чому хотілося б зупинитися, розбираючи питання про коло осіб, що підлягають звільненню від обов'язків присяжних за законом, це проблема відводу кандидатів у присяжні згідно зі ст. 54 і 55 КПК України.

Особа, яка була слідчим, прокурором у даній справі або яка розглядала справу як суддя (у даному випадку таке можливо, якщо справа потрапила до суду після проведеного додаткового розслідування), звичайно ж неспроможна об'єктивно оцінити всі обставини, беручи участь у ній як присяжний. Слід сказати, що судова практика США пішла значно далі у цьому напрямку. Так, у цій країні вважається доцільним відвід присяжних, чиї близькі родичі працюють у правоохоронних органах, оскільки на присяжних може бути здійснено тиск. Важко не погодитися з розумністю такого підходу. Напевно, і нашим юристам-практикам доцільно якщо не цілком запозичити американську модель, то принаймні в ході добору членів колегії присяжних активно ставити майбутнім присяжним запитання про рід занять їх близьких родичів і про можливий (нехай навіть

не усвідомлений самим присяжним) вплив останніх на сприйняття обставин справи, котра розглядається.

Як видно з проведеного аналізу, механізм звільнення від виконання обов'язків присяжних на підставах, зазначених у Законі України «Про судоустрій», недостатньо опрацьований. З огляду на сказане видається за доцільне, *по-перше*, вирішувати питання про звільнення зазначених осіб від виконання обов'язків присяжних у першу чергу, при цьому питання про відводи, що безперечно задовольняються, і самовідводи присяжних можна вирішувати до судового розгляду при складанні списку осіб, які підлягають виклику до суду за постановою судді; *по-друге*, розширити передбачені в законі підстави для звільнення від виконання обов'язків присяжних.

Коли всі питання, пов'язані зі звільненням присяжних від участі в розгляді справи, а також самовідводи і відводи вирішені суддею, суд приступає до процедури невмотивованих відводів присяжних.

Законодавство різних держав установлює свої процедури залучення громадян до виконання ними свого обов'язку як присяжних. Добір присяжних для розгляду конкретної кримінальної справи здійснюється наугад або за жеребом спеціально уповноваженими чиновниками чи посадовими особами органів місцевого самоврядування. Загальний напрямок, викладений у Конституції США, полягає в тому, що ця процедура повинна забезпечувати представництво в суді різних соціальних верств населення. Якщо сторона вважає, що процедура залучення громадян до виконання обов'язків присяжних була проведена таким чином, що належний зріз суспільства не було забезпечено, вона може оскаржити загальний склад колегії, сформований для розгляду конкретної справи.

Ідеальним є такий присяжний, який не має настроєності до жодної зі сторін у даному процесі, не знайомився до початку процесу з матеріалами справи, не має упередженості щодо сторін, розуміє свою відповідальність і значення вердикту, що виноситься ним, який повинен бути результатом аналізу допустимих у процесі доказів, а не інтуїції, почуттів, упереджень [39, с. 165].

Особливості, що характеризують процедуру відводів у судах США, досить докладно описані в літературі [8, с. 53; 40, с. 108]. Для

відбору до залу запрошуються до 30 кандидатів, хоча за «резонайними» справами можуть бути опитані десятки або навіть сотня кандидатів. Спочатку з'ясовується ступінь поінформованості кандидата про обставини конкретної справи і підсудного. Сторони також мають право ставити додаткові запитання: про зв'язок із працівниками правозастосовних органів, про ставлення до певної расово-етнічної групи і т. ін. Тривалість опитування за нескладними справами звичайно не перевищує години, але може тривати тижнями, особливо у справах з підвищеним суспільним інтересом, для яких характерним є ретельне опитування кандидатів у присяжні [171, с. 2].

Після того як можливі присяжні викликані до суду, починається безпосередньо процедура добору присяжних на конкретний процес, відома як *voir dire* – «бачити й чути». У той час як процедури добору присяжних у різних судових округах та інстанціях можуть відрізнятися в деталях (і навіть залежати від судді), їх можна розділити на дві основні моделі. Відповідно до *першої моделі* кандидати в колегію присяжних опитуються суддею в присутності прокурора і захисника, яким надається можливість до судового процесу запропонувати суду запитання, на які слід відповісти майбутнім присяжним. Суддя потім визначає, які запитання слід залишити.

За *другою моделлю* інтерв'ю з майбутніми присяжними проводять захисники. У деяких випадках суддя залишається в залі засідань для прийняття рішення щодо можливих заперечень. В інших випадках при інтерв'ю присутній судовий клерк або інший службовець суду, який за необхідності запрошує суддю.

І в першому, і в другому випадку захисник може висунути заперечення двох типів для того, щоб відхилити конкретну кандидатуру. Перший тип – *заперечення з обґрунтуванням*. Це означає прохання про відведення кандидатури присяжного на тій підставі, що він не може бути справедливим і безстороннім, наприклад, відвід з обґрунтуванням офіцера поліції, навіть якщо цей офіцер аж ніяк не пов'язаний з розслідуванням або обвинуваченням у справі.

Другий тип відводу називається *невмотивованим* і означає відвід кандидатури присяжного без усяких пояснень, тобто для відводу кандидатури непотрібно ніяких доказів можливої упередженості

відносно обвинуваченого. Невмотивовані відводи обов'язкові для суду, а тому їх кількість чітко встановлена в законі. Наприклад, відповідно до п. 24(b) Федеральних правил кримінального судочинства обмеження відводів такого типу для кожної сторони не повинне бути більше 20 осіб у тому випадку, якщо в справі може бути винесено смертний вирок. Якщо поставлений у вину злочин загрожує тюремним ув'язненням на строк більше одного року, то кожна сторона може заявити не більше шести відводів. Якщо обвинуваченому загрожує тюремне ув'язнення до одного року або штраф, або і те, й інше, то кількість відводів не може перевищувати трьох осіб для кожної сторони. Якщо в справі проходять декілька обвинувачених, суд може надати обвинуваченим право на додаткові немотивовані відводи на їх заяву окремо або разом.

Кількість можливих відводів присяжних у судових органах штатів визначається законами штату або процедурних кодексів штатів, однак за прикладом Федеральних правил кримінального судочинства вона визначається серйозністю можливого покарання за вчинений злочин. Раніше (до 1988 р.) право немотивованих відводів існувало і в Англії. Однак США не тільки зберегли цей інститут, а й істотно розвинули його, збільшивши кількість немотивованих відводів і встановивши пряму залежність між видом злочину і кількістю можливих немотивованих відводів.

Досить цікавими є дослідження способів збору інформації для заяви відводу присяжним.

Першорядною метою процедури добору присяжних є збір інформації про кандидатів у присяжні для того, щоб шляхом обґрунтованого відводу виключити участь у процесі осіб, справедливості і неупередженості яких викликають сумніви. Тому захиснику й обвинувачу надане право з'ясовувати, чи відомо кандидатам що-небудь про цю справу, або вони читали про неї, чи знайомі вони хоча б з однією зі сторін, зі свідками або юристами, що беруть участь у процесі, або якщо в життєвому досвіді кандидатів є щось, не пов'язане з доказами, але здатне вплинути на винесення вердикту.

Величезні фінансові кошти витрачаються на соціальні дослідження імітації судових процесів, почеркознавців, фахівців з мови жестів і рухів тіла та інших аналітиків, що пропонують свої послуги.

Однак кандидат у присяжні нечасто заявляє, що з якихось причин не зможе бути безстороннім у справі і при прийнятті рішення голосувати, керуючись виключно доказами. Саме з цієї причини закон наділяє сторони правом невмотивованого відводу кандидата в присяжні, тобто його відводу без оголошення будь-якої причини і без пояснення нездатності кандидата судити про справу без упереженості. Наявність в американській судовій процедурі такого феномена, на думку деяких дослідників, породила довкола нього безліч чуток і навіть цілу сферу зайнятості, представники якої не тільки визначають, хто з кандидатів настроений проти того чи іншого учасника процесу, а й стверджують, що мають у своєму розпорядженні надприродні можливості для визначення тих присяжних, які можуть бути настроєні прихильно на користь підсудного або потерпілого, позивача або відповідача.

Так, Клеренс Дерроу пропонує *три основні правила для заяви невмотивованих відводів*. По-перше, слід відводити осіб, які внаслідок соціального стану або особистих якостей можуть стати лідерами колегії. Дослідження підтверджують, що, як і в житті, деякі індивідууми домінуватимуть на обговореннях, у результаті чого більшістю може стати голосна меншість. По-друге, слід відводити осіб, які володіють «пізнаннями» (тобто будь-яким досвідом) у винесенні рішень відносно подій у житті, що нагадують обставини справи, або просто стикалися у своєму житті з чимось схожим. Річ у тому, що така людина цілком може привнести «свій досвід» у дорадчу кімнату, змушуючи тим самим своїх колег ґрунтуватися в прийнятті рішення на її досвіді, а не на доказах у справі. По-третє, найбільш надійним критерієм категоричного відводу є особиста реакція сторони на конкретного присяжного. Якщо реакція на людину, яка має за всіма параметрами викликати тільки позитивне ставлення, негативна, то цьому кандидату має бути заявлено відвід.

Служба відбору присяжних проводить досудове опитування можливих присяжних та складає на них досьє, де зазначено їх партійну приналежність, стосунки в сім'ї, послужний список і точку зору на питання, що мають відношення до судочинства. Так само вчиняють соціологи та психологи, щоб допомогти аторнеям розробити питання, які б дозволили одержати найбільш докладну ін-

формацію від можливих присяжних під час попередньої перевірки допустимості особи як присяжного та приймати цілком свідомі рішення під час виключення присяжного з процесу. На жаль, такі вдосконалені послуги часто є надмірно витратними для малозабезпечених обвинувачених у злочині; відповідно малозабезпечена сторона потрапляє в суді у не вигідне становище, оскільки їй бракує коштів, щоб одержати відомості, необхідні для здійснення свого права виключення присяжного з процесу.

Верховний Суд США у рішенні по справі «Бетсон проти штату Кентуккі» (1986 р.) дещо вдосконалив процедуру невмотивованих відводів, ухваливши, що Конституція США забороняє відвід присяжного адвокатом на підставі його расової або статевої приналежності.

У проєкті КПК України (2002 р.) прокурор і підсудний мають право на невмотивований відвід громадян, що з'явилися для участі в справі як присяжні. Кожен з них має право відвести двох громадян. Підсудний має право доручити здійснення права на невмотивований відвід законному представнику чи захиснику. Невмотивований відвід є обов'язковим для головуєчого. Якщо у справі до відповідальності притягується декілька осіб, усі підсудні мають право без наведення мотивів відвести чотирьох громадян. Питання про те, кого із громадян треба відвести, вирішується за їх взаємною згодою, а за відсутності такої згоди – шляхом поділу між ними кількості громадян, які відводяться, чи, якщо це неможливо, – шляхом жеребкування (ст. 373 КПК).

Аналізуючи інститут невмотивованого відводу присяжних, стикаємося з декількома проблемами. У першу чергу це проблема повної рівності між обвинуваченням і захистом при заяві невмотивованих відводів присяжними. «У справі, як правило, бере участь один прокурор, і він може відвести двох присяжних засідателів», – пише І. А. Петрухін [172, с. 135]. З іншого боку, не так вже й рідко в справі є декілька підсудних. Вони або їх захисники можуть відвести чотирьох присяжних на всіх. Однак їхні інтереси щодо відводу конкретних присяжних можуть не збігатися. Явне порушення принципу змагальності і рівності сторін у процесі, що спостерігається в даному випадку, може бути «згладжене» збільшенням числа невмотивованих

відводів. Наприклад, Статут кримінального судочинства Російської імперії 1864 р. передбачав право обвинуваченого з 30 присяжних засідателів відвести не більше шести; підсудному, а якщо їх декілька, то усім їм разом надавалося право відвести стільки засідателів, щоб із загального числа 30 залишилося не менше 18 невідведених осіб (ст. 656). Досвід таких країн, як США і Німеччина в цьому контексті був би для українського законодавця також дуже цікавий.

Кримінально-процесуальний кодекс штату Нью-Йорк містить положення, згідно з яким у справах про злочини, що караються смертною карою, потерпіла сторона може заявити до 30 відводів, а у справах про злочини, за які санкція статті передбачає позбавлення волі на строк більше 10 років, – до 20 відводів, в решті справ – до 5 відводів. За загальним правилом спочатку виклику в суд підлягають 30 осіб.

Стаття 280 Статуту кримінального судочинства Німецької імперії передбачала, що якщо кількість тих, хто з'явився для добору присяжних, не менше 24, то вона доповнювалася до 30 із запасного списку присяжних. А якщо було більше 30, то зайві присяжні виводилися. Право невмотивованого відводу належало як обвинуваченню, так і захисту порівну. Присяжних могло бути відведено стільки, скільки імен понад 12 знаходилося в урні. Підсудному належало право відводу на одну особу більше, якщо кількість усіх відводів непарна.

У той же час не можна впасти в крайність, надаючи сторонам право на невмотивований відвід великої кількості присяжних (20 – 30 осіб). Це може призвести до серйозної небезпеки формування упередженої колегії присяжних [173, с.133]. Усвідомлюючи це, О. Ф. Коні виступав проти «надмірного відводу присяжних, що дає привід до штучного підбору складу – то переважно інтелігентного, то простого і безпосереднього, дивлячись на інтереси і цілі того, хто відводить» [174, с. 86].

В українському законодавстві «золотою серединою» стало б доведення кількості осіб, що включаються до списку присяжних перед початком невмотивованого відводу, до 25 (при складі колегії присяжних 7 осіб) і надання кожній стороні в процесі права на 5 невмотивованих відводів присяжних.

Об'єднання інституту вмотивованого відводу з інститутом невмотивованого відводу присяжних з наступним жеребкуванням присяжних призведе до реального обмеження всіх трьох вищезгаданих інститутів. Виходячи з вищесказаного, уявляється за доцільне спростити механізм добору присяжних у суді, вивівши (хоча б у безспірних випадках) інститут вмотивованого відводу присяжних за рамки процедури добору присяжних у ході судового засідання і розширивши при цьому право сторін на невмотивований відвід.

3.3. Проблеми організаційного забезпечення діяльності суду присяжних

Відповідно до плану організації суду присяжних після складання списку присяжних секретар суду розсилає поштою всім кандидатам, вказаним у списку, кваліфікаційні анкети присяжних. Зразок такої кваліфікаційної анкети наведено в додатку Г. Після одержання заповнених кандидатами кваліфікаційних анкет поштою секретар обробляє їх з метою виявлення тих кандидатів, що підлягають звільненню, виключенню зі списку відповідно до ст. ст. 68 і 69 Закону України «Про судоустрій», потім складає список таких осіб і передає його на затвердження судді. Після цього секретар поштою повідомляє зазначених осіб про прийняте рішення. У разі виявлення судом обставин, що вимагають виключення особи зі списку присяжних, суд повідомляє про це відповідній раді.

Після складання розкладу судових процесів за участю присяжних кожний із суддів доводить цей розклад до відома секретаря. Це повинно бути зроблено як мінімум за два тижні до призначеної дати суду. Секретар суду, керуючись принципом випадкової вибірки, відбирає зі списку ту кількість присяжних, яка буде потрібна суддям у певні дати, і розсилає цим присяжним повідомлення про з'явлення до суду у відповідні дати. Письмовий виклик має бути вручено присяжному під розписку. У виклику вказуються день, час і місце проведення судового засідання, формулюється пропозиція про з'явлення, а також указується на обов'язок присяжного повідомити суд про причини нез'явлення [175, с. 123].

Присяжний, викликаний для участі в судовому засіданні, з поважних причин може бути звільнений головою суду від виконання обов'язків присяжного на підставі письмової або усної заяви (ст. ст. 67, 70 Закону України «Про судоустрій»). У майбутньому він може бути викликаний до суду для участі в інших судових процесах.

Присяжний, викликаний до суду, але не відібраний для участі в судовому засіданні, може бути згодом знову викликаний до суду для участі в іншому судовому засіданні.

У Законі України «Про судоустрій» не встановлено, скільки разів на рік і який час бере участь присяжний у розгляді справи. Очевидно, що присяжний може брати участь у розгляді не більше однієї справи на рік на весь час розгляду цієї справи.

Після винесення постанови про призначення справи до розгляду суддя дає розпорядження апарату суду про забезпечення з'явлення в дане судове засідання не менш ніж 19 присяжних. Якщо справа привернула увагу засобів масової інформації і широко висвітлюється в газетах і по телебаченню, суддя повинен викликати більше присяжних, ніж звичайно, щоб гарантувати наявність відповідної кількості передбачуваних членів складу присяжних, з числа яких можна вибрати кандидатури для об'єктивного і неупередженого складу суду присяжних.

У день, коли викликані присяжні з'являться в суд, вони зустрічаються із суддею, головуючим у даній справі для короткої бесіди і проведення добору присяжних відповідно до процедури, що має бути встановлено в КПК України. Якщо після процедури опитування і відводів присяжних залишиться менше семи осіб, головуючий дає вказівку апарату суду викликати необхідну кількість присяжних із запасного списку і оголошує перерву для їх виклику.

Громадянам слід позитивно ставитися до участі як присяжних у судочинстві; вони повинні також розуміти, що ця діяльність одночасно надає їм права і накладає певні обов'язки. Важливо повідомити новим присяжним, що в їх розпорядження буде надана необхідна їм інформація, що до них буде виявлено повагу й увагу і що вони є найважливішою частиною системи правосуддя. Добре продумане орієнтування має велике значення і дає присяжним необхідну під-

готовку. Будь-яке орієнтування повинне мати справедливий і безсторонній характер.

Основна інформація, додана до повідомлення про з'явлення в судові засідання, покликана усунути непорозуміння й уникнути зайвих питань, що призводять до невикористаних витрат часу. Це набагато доцільніше, ніж проведення основного орієнтування в суді. У перелік *відомостей, що повідомляються*, можуть входити такі: пояснення процедури, за допомогою якої ім'я даного громадянина було обрано для участі в складі присяжних; повідомлення (довідка) для вручення за місцем роботи; час і місце з'явлення; місцезнаходження будинку суду (найкраще додати карту-схему); відомості про розташування автостоянки і про місцевий транспорт, на якому зручніше проїхати до будинку суду; відомості про наявність обладнання для осіб з фізичними вадами або інвалідів; години роботи суду; передбачуваний розклад першого дня засідань; передбачувана тривалість участі в судовому процесі; процедура і підстави звільнення від участі в судовому процесі; відповідальність за нез'явлення без поважної причини за викликом до суду; порядок реєстрації присяжних, що з'явилися в суд для виконання своїх обов'язків; оплата праці присяжного; форма одягу, що допускається; харчування присяжних у процесі виконання ними своїх обов'язків; перелік предметів, які присяжний може приносити із собою в суд (наприклад, книги, журнали і т. ін.); номери телефонів і адреси для одержання додаткової інформації.

Момент прибуття до суду повинен бути обраний зручно для того, щоб працівники суду мали час представитися присяжним. Присяжний повинен одержати і прикріпити до одягу пізнавальний значок з написом «Присяжний». Після цього присяжним надається усна інформація і відбувається їх ознайомлення з друкованими та відеоматеріалами. Слід мати на увазі, що ефективність орієнтування знижується, якщо воно продовжується менше однієї години.

У видрукованій брошурі та відеофільмі може міститися інформація про *такі аспекти судової процедури*: який порядок добору присяжного перед слуханням справи і чому можуть виникнути різні затримки; коли повинен розпочатися судовий розгляд; у чому по-

лягають обов'язки судді і яка функція присяжних; обов'язки співробітників суду; правила поведінки присяжних; роз'яснення заборони спілкування з особами, що не входять до складу суду, без дозволу головуючого, а також заборони не збирати відомості в справі поза судовим засіданням; опис дорадчої кімнати для присяжних і наданих у їх розпорядження зручностей; опис і місцезнаходження кімнати присяжних; правила користування кімнатою відпочинку присяжних; питання забезпечення безпеки (наприклад, місцезнаходження пожежних виходів); визначення необхідних юридичних термінів; відомості про суддю, якому доручено розглядати справу; роз'яснення обов'язків обвинувача і захисника в судовому процесі; опис процедури судового розгляду; знайомство з типовим планом залу суду.

Слідом за ознайомленням присяжних із призначеними для них основними відомостями суддя або працівник апарату суду може виступити перед присяжними зі зверненням, у якому міститься подяка за готовність громадян як присяжних брати участь у судовому розгляді, і особливо наголошується на ролі складу присяжних як найважливішого чинника для встановлення істини. Звернення такого роду звичайно досить коротке, після нього присяжним представляються співробітники суду, до яких кожний із присяжних може звернутися по допомогу, і виділяється якийсь час для того, щоб вони могли поставити запитання співробітникам суду, відповідальним за роботу присяжних.

Після того як присяжні займуть призначені для них місця в залі судового засідання, суддя може попередити їх про те, що вони не мають права обговорювати хід слухання справи з ким би то не було, а також про те, що вони зобов'язані повідомити суду про будь-чий спроби здійснити на них тиск (якщо це матиме місце). Таке коротке звернення покликане роз'яснити присяжним, яким чином вони можуть входити в контакт із суддею та іншими працівниками суду.

Надання присяжним відповідних послуг і приміщень знижує тягар навантажень на них у процесі роботи в складі колегії й одночасно сприяє збільшенню ефективності роботи. До списку необхідних послуг можуть входити:

по-перше, транспортні послуги. Якщо громадський транспорт не дає можливості присяжним прибути в суд, слід подумати про те, як вони зможуть добратися до нього;

по-друге, місця входу присяжних у будинок суду та їх реєстрації. Кількість людей, що входять до приміщення суду, досить велика. Тому місце з'явлення присяжних має бути чітко позначене і відділене від місць входу публіки. Місце реєстрації має знаходитися поруч із приміщеннями для присяжних і бути достатньо просторим. Необхідно раціонально організувати процедуру реєстрації;

по-третє, приміщення для очікування і кімната відпочинку присяжних. У приміщенні для очікування слід проводити інформування присяжних тривалістю близько однієї години. У разі, якщо одночасно в суді розглядаються декілька справ за участю присяжних, імовірно, що їм доведеться якийсь час очікувати в кімнаті, коли їх викличуть для участі в процесі. У зв'язку з цим присяжним слід надати низку зручностей і послуг, що повинні бути в приміщенні для очікування: столи і стільці; туалетні кімнати; кімнату для куріння; ізоляцію від публіки та від інших приміщень суду; телевізор;

по-четверте, дорадча кімната для присяжних з гарною вентиляцією і звукоізоляцією, розташована в безпосередній близькості до залу, в якому проходить розгляд справи. У цьому ізольованому приміщенні можуть знаходитися присяжні, що беруть участь у розгляді кримінальної справи. Таке приміщення має бути поруч з кожним залом суду, в якому слухаються справи за участю присяжних. Обстановка в цьому приміщенні має сприяти тому, щоб присяжні виносили об'єктивні рішення. У розпорядженні присяжних повинен бути принаймні один секретар, котрий міг би надавати допомогу присяжним як під час слухання справи, так і в процесі обговорення рішень. Такий секретар має бути готовий негайно надавати послуги, як тільки присяжні висловлять прохання про сприяння, однак він не може мати доступу усередину приміщення під час проведення обговорень. Присяжні повинні переривати обговорення рішення, якщо їм з будь-якої причини дозволено залишити приміщення. Супровід присяжних, які продовжують обговорювати рішення, що виносить-

ся, на обід або в приміщення суду, слід здійснювати за допомогою працівників апарату суду.

Устаткування дорадчої кімнати включає: письмове приладдя; туалетні кімнати; стіл для нарад і стільці; відповідне освітлення для денних і вечірніх годин; прохолодні напої. У процесі проведення наради зовні кімнати, безпосередньо біля її дверей, повинен знаходитися працівник апарату суду, який допомагає вирішити питання, що виникли в присяжних, і повідомляє судді про необхідність пройти до залу суду.

Використання часу присяжних має бути раціональним. Головуючий суддя має встановити час, коли потрібна присутність присяжних. Судді повинні щодня розпочинати судочинство і відпускати присяжних у ці встановлені години, які, коли це можливо, повинні відповідати звичайним робочим годинам у будні дні.

Присяжні не повинні залишатися в залі суду довше за необхідне і їх слід відпускати, коли їхня присутність не потрібна.

Головуючий повинен встановити точний час, коли присяжні зобов'язані з'являтися в залі суду, і цей час має день від дня залишатися незмінним. Робота юристів і суддів з підготовки суду присяжних повинна бути завершена до цієї години, так, щоб час очікування був мінімальним. Присяжні, які знаходяться в залі суду під час заслуховування показань сторін, усвідомлюватимуть, що їм дійсно відведено важливу роль у системі правосуддя, тоді як присяжні, котрі значний період перебувають у чеканні, зроблять висновок про те, що їх присутність не потрібна.

Послуги присяжних повинні компенсуватися. Щоб не допустити помилок або зловживань (наприклад, багаторазова оплата послуг одного присяжного, оплата послуг неіснуючого присяжного та ін.), необхідно розробити систему реєстрації часу прибуття присяжного і тривалості судового процесу.

Реєстрація явки присяжних являє собою першу можливість для перевірки правильності відомостей. Слід зобов'язати кожного присяжного в перший же день участі в роботі суду присяжних пред'явити своє повідомлення про з'явлення в суд, а також здати заповне-

ну інформаційну анкету, надіслану одночасно з повідомленням. Ці документи можна використовувати для реєстрації первинної явки присяжних. Кожному присяжному можна присвоїти номер для зручності обліку їх роботи в суді.

Час оплати послуг присяжних, очевидно, настільки ж важливий для них, як і розмір цієї оплати. Можна вважати, що оплата послуг протягом тижня після останнього дня присутності в суді буде досить швидкою, якщо тривалість перебування присяжного в суді не перевищує десяти днів.

У процесі роботи суду присяжних працівники апарату суду мають бути готовими відповідати на запитання присяжних, що стосуються компенсації їх роботи в суді і можливих проблем за місцем їх основної роботи.

При виконанні своїх обов'язків присяжні повинні бути ізольовані і захищені від публіки. Усі приміщення, призначені для використання присяжними, повинні бути розташовані осторонь, наскільки це можливо, від приміщень для публіки, так, щоб присяжні не мали контактів зі свідками, сторонами в судовому процесі або іншими особами.

Необхідно зобов'язати присяжних носити на одязі добре помітні пізнавальні знаки, що позначали б їх приналежність до складу присяжних, сприяючи запобіганню неумисним контактам зі сторонами в судовому процесі або з іншими особами.

Працівники суду також повинні носити легко помітні пізнавальні знаки, щоб присяжні могли звертатися до них для з'ясування наявних питань або для якого-небудь сприяння.

По завершенні судового засідання присяжних слід відпустити. Їх необхідно провести через будинок суду в супроводі працівника апарату суду і вивести назовні через вихід, де імовірність зустріти представників публіки буде мінімальною. Свідків і присутню публіку необхідно затримати в залі суду, доки присяжні не залишать будинку суду.

Висновки до розділу

1. Для нормативного врегулювання процесу організації суду присяжних Указом Президента України слід затвердити два типових документи: «План організації суду присяжних» і «Керівництво з організації суду присяжних», на підставі яких у кожній області з урахуванням її територіальних, національних та інших особливостей необхідно затвердити на сесії обласної та прирівняної до неї ради свій «План організації суду присяжних Н-ської області» і «Керівництво з організації суду присяжних Н-ської області».
2. Методика складання списків присяжних повинна забезпечуватися такими організаційними заходами:
 - а) у списках має бути пропорційно представлене населення кожної адміністративно-територіальної одиниці (району, міста тощо), що знаходиться на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду. Кандидатури присяжних, що включаються до списку, відбираються методом випадкової вибірки зі списків виборців по кожній адміністративно-територіальній одиниці. Після складання списку з нього виключаються особи, які не відповідають вимогам ст. ст. 68 і 69 Закону України «Про судоустрій». Крім загального списку, слід складати запасний список присяжних з осіб, які постійно проживають в обласному центрі або в іншому постійному місці знаходження апеляційного суду;
 - б) громадяни мають право звертатися в комісію із заявами про їх незаконне включення чи невключення до списку присяжних або про виключення їх зі списку, про інші помилки у списку;
 - в) комісія повинна розглядати заяви, що надійшли, і приймати рішення, які можуть бути оскаржені в суді у порядку, встановленому цивільним процесуальним законодавством;
 - г) комісія зобов'язана регулярно перевіряти і у випадку необхідності змінювати списки присяжних, виключаю-

чи зі списків осіб, що втратили право бути присяжними, і включаючи тих, хто був відібраний за поданням голови апеляційного суду додатково.

3. Правила добору присяжних для розгляду конкретної справи слід закріпити в кримінально-процесуальному законодавстві, передбачивши: *по-перше*, процедуру складання списку присяжних, що підлягають виклику в суд; *по-друге*, час ознайомлення підсудного зі списками осіб, що викликаються в суд; *по-третє*, межі і ступінь поінформованості присяжного про суть справи, що розглядається; *по-четверте*, процедуру звільнення осіб від виконання обов'язків присяжних за законом; *по-п'яте*, кількість наданих сторонам невмотивованих відводів і рівність обвинувачення і захисту за кількістю осіб, що відводяться.
4. Об'єднання інституту вмотивованого відводу з інститутом невмотивованого відводу присяжних з наступним жеребкуванням присяжних призведе до реального обмеження вищезгаданих інститутів. Уявляється за доцільне спростити механізм добору присяжних у суді, вивівши (хоча б у безспірних випадках) інститут вмотивованого відводу присяжних за рамки процедури добору присяжних у ході судового засідання і розширивши при цьому право сторін на невмотивований відвід.

ВИСНОВКИ

1. У сучасних правових системах представлені англо-американська, франко-германська (континентальна) і російська теоретичні моделі (концепції) суду присяжних. Кожна з моделей є результатом історичних надбань, що втілює в тій чи іншій мірі елементи інших моделей.
2. Суд присяжних у рамках проведеної в Україні судової реформи сприятиме вирішенню таких завдань:
 - а) формуванню в Україні самостійної судової влади, незалежної від законодавчої та виконавчої влади;
 - б) гуманізації діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду в дусі дотримання і поважного ставлення до прав і свобод людини;
 - в) використанню правоохоронними органами тільки законних методів боротьби зі злочинністю, викорінюванню в них корупції;
 - г) підвищенню професійної культури слідчих, прокурорів, адвокатів та суддів і підтримці їх професійних навичок на рівні, що забезпечує якісну діяльність у змагальному кримінальному процесі за участю присяжних.
3. Для сучасного українського суду присяжних повинні бути характерні:
 - а) розмежування компетенції між суддями і присяжними (присяжні визначають доведеність діяння, винність підсудного і можливість засудження його з полегкістю, а судді ведуть засідання, вирішують юридичні питання, включаючи призначення покарання);
 - б) організаційне відокремлення колегії присяжних від професійного судді;

- в) невмотивованість вердиктів присяжних та їх юридична (але не моральна) безвідповідальність за зміст рішення;
- г) непохитність вердикту присяжних, який може бути скасовано у касаційному порядку лише з мотивів порушення процедури його постановлення.

4. У судоустрійному законодавстві України слід передбачити:

- а) інститут вимог, що ставляться до присяжних;
- б) інститут виключення зі списків осіб, що за законом можуть бути присяжними, але через певні обставини не допускаються до здійснення правосуддя;
- в) інститут відсторонення цих осіб від здійснення правосуддя у конкретній справі.

Тому у Законі України «Про судоустрій» доцільно виділити самостійну главу «Участь присяжних у здійсненні правосуддя», в якій поряд з іншими питаннями необхідно передбачити умови, що є підставами виключення особи зі списків присяжних або підставами звільнення її від обов'язків присяжного.

5. З метою реального забезпечення в Україні конституційного права особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину, на розгляд її справи судом присяжних у новому кримінально-процесуальному законодавстві необхідно: по-перше, визначити предметну підсудність справ суду присяжних, надавши йому право розглядати тільки ті злочини, за які за законом передбачене покарання у вигляді довічного позбавлення волі; по-друге, передбачити процедуру повідомлення потерпілого про обраний обвинуваченим порядок провадження у справі.
6. Для нормативного регулювання процесу організації суду присяжних Указом Президента України слід затвердити два типових документи: «План організації суду присяжних» і «Керівництво з організації суду присяжних», на підставі яких у кожній області з урахуванням її територіальних, національних та інших особливостей необхідно затвердити аналогічні нормативні акти на сесії обласної та прирівняної до неї ради.

7. Складання списків присяжних повинно забезпечуватися такими організаційними заходами:

- а) у списках має бути пропорційно представлено населення кожної адміністративно-територіальної одиниці (району, міста тощо), що знаходиться на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду. Кандидатури присяжних, котрі включаються до списку, відбираються методом випадкової вибірки зі списків виборців по кожній адміністративно-територіальній одиниці. Після складання списку з нього виключаються особи, які не можуть бути присяжними за законом. Крім загального списку, слід скласти запасний список присяжних з осіб, що постійно проживають в обласному центрі або в іншому постійному місці знаходження апеляційного суду;
- б) громадяни мають право звертатися в комісію із заявами про їх незаконне включення чи невключення до списку присяжних або про виключення їх зі списку, про інші помилки у списку;
- в) комісія повинна розглядати заяви, що надійшли, та приймати рішення, які можуть бути оскаржені в суді у порядку, встановленому цивільним процесуальним законодавством;
- г) комісія зобов'язана регулярно перевіряти і за необхідності змінювати списки присяжних, виключаючи зі списків осіб, що втратили право бути присяжними, і включаючи тих, хто був відібраний за поданням голови апеляційного суду додатково.

Загальний і запасний списки присяжних затверджуються рішенням обласної та прирівняної до неї ради на сесії.

Після завершення зазначених процедур комісія представляє суду остаточний загальний і запасний списки присяжних.

8. Правила добору присяжних для розгляду конкретної справи слід закріпити в кримінально-процесуальному законодавстві, передбачивши:

- а) процедуру складання списку присяжних, що підлягають виклику в суд;
- б) час ознайомлення підсудного зі списками осіб, що викликаються в суд;
- в) межі і ступінь поінформованості присяжного про суть справи, що розглядається;
- г) процедуру звільнення осіб від виконання обов'язків присяжних за законом;
- д) кількість наданих сторонам невмотивованих відводів та рівність обвинувачення і захисту за кількістю осіб, що відводяться.

9. Об'єднання інституту вмотивованого відводу з інститутом невмотивованого відводу присяжних з наступним жеребкуванням присяжних призведе до реального обмеження згаданих у роботі інститутів. У зв'язку з цим уявляється за доцільне спростити в законодавстві механізм добору присяжних у суді, вивівши (хоча б у безспірних випадках) інститут вмотивованого відводу присяжних за рамки процедури добору присяжних у ході судового засідання і розширивши при цьому право сторін на невмотивований відвід.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

План організації суду присяжних

Розробка плану організації суду присяжних

1. Розробка в кожній області та Автономній Республіці Крим формального плану (у письмовому вигляді), який відповідає вимогам закону.
2. Письмовий виклад процедури роботи суду присяжних, включаючи порядок випадкового добору присяжних.
3. Заходи для періодичного перегляду плану, що є складовою частиною розроблюваного документа.
4. Призначення особи, відповідальної за процедуру добору присяжних.
5. Призначення комісії (або особи), у повноваження якої входить схвалення плану або процедури його перегляду.

Складання списків присяжних

1. Складання списку осіб, з якого будуть відбиратися присяжні.
2. Визначення детальної процедури випадкового добору присяжних.
3. Порядок і період часу, протягом якого громадськість може ознайомитися зі списками присяжних.
4. Можливі пункти для включення в план:
 - а) порядок оповіщення населення;
 - б) процедури добору присяжних за методом випадкової вибірки (початковий номер і номер збільшення);
 - в) строки і порядок складання загальних і запасних списків присяжних засідателів;

- г) використання автоматизованих засобів для добору присяжних;
- д) що необхідно робити у разі недостатньої кількості присяжних.

Складання загального і запасного списків присяжних

1. Анкети – розсилка й обробка:

- а) обладнання, необхідне для масового розсилання;
- б) критерії розробки анкети:
 - простота для читання і розуміння;
 - можливість сканування інформації;
 - податкові проблеми при оплаті послуг присяжних;
 - інформація, що надається присяжним;
- в) визначення необхідної кількості присяжних (з урахуванням тих, хто змінив місце проживання або перестав відповідати вимогам, що ставляться законом до присяжних);
- г) визначення частоти розсилання анкет;
- д) визначення моменту початку розсилання щодо дати проведення суду;
- е) подальший контроль:
 - присяжні, які не відповіли на будь-які запитання анкети;
 - неповернені анкети;
 - присяжні, які змінили місце проживання;
 - недоставлені анкети.

2. Звільнення присяжних від виконання їх обов'язків згідно зі ст. ст. 68 і 69 Закону України «Про судоустрій». Розробка порядку перевірки прохань про звільнення в зв'язку з поважними причинами:

- а) встановлення критеріїв поважних причин;
- б) встановлення факту колишньої участі в суді присяжних протягом певного проміжку часу;

в) встановлення порядку звільнення від участі в суді присяжних (тимчасово або постійно):

- документальне підтвердження права бути присяжним;
- повідомлення присяжних про прийняте рішення;
- визначення, хто буде затверджувати рішення про звільнення присяжних від участі в суді;
- добір присяжних та їх виклик до суду.

Тривалість строку участі присяжних у роботі суду

1. Розгляд можливості попереднього добору присяжних для неординарних судових процесів або процесів, що, як очікується, будуть триваліші, ніж типовий строк участі присяжного в судових засіданнях.
2. Визначення частоти залучення присяжних до участі в суді.

Визначення кількості присяжних для виклику до суду

1. Встановлення строків повідомлення про виклик до суду.
2. Заявка суду на виклик присяжних.
3. Визначення необхідної кількості присяжних.

Тривалість судового процесу

1. Кількість судових засідань.
2. Очікувана кількість прохань про звільнення:
 - а) у зв'язку зі святковими днями;
 - б) у зв'язку з відпустками.
3. Категорії справ, що розглядаються.
4. Використання індивідуального опитування присяжних.

Виклик присяжних до суду

1. Відомості, необхідні для виклику присяжних до суду:
 - а) ім'я, адреса і телефон присяжного;
 - б) ім'я, адреса і телефон керівника підприємства, організації, де працює присяжний;

- в) індивідуальний номер присяжного;
- г) довідка про розмір заробітної плати;
- д) кваліфікаційні відомості;
- е) освіта;
- ж) дата заповнення анкети.

2. Інформування присяжного про його майбутню роботу в суді:

- а) назва суду, адреса і номер телефону;
- б) дата, час і місце з'явлення до суду;
- в) реєстраційний номер присяжного;
- г) відповідальність за нез'явлення;
- д) рекомендована форма одягу;
- е) інша корисна інформація для присяжних: план приміщень суду; відомості про автостоянку і про маршрут проїзду; відомості про наявність їдальні; звичайні години роботи суду; розклад першого дня.

3. Довідка про роботу присяжного в суді (для подання за місцем роботи).

4. Спосіб виклику до суду:

- а) повідомлення поштою;
- б) повідомлення в засобах масової інформації.

5. Порядок перевірки причин нез'явлення.

Визначення дати початку судового процесу

1. Одержання інформації про судовий процес:

- встановлення порядку попереднього повідомлення про початок судового процесу.

2. Розподіл судових засідань протягом дня.

Процедура і підстави звільнення присяжних від виконання своїх обов'язків

ДОДАТОК Б

План «Керівництва з роботи присяжних»

Програми і матеріали для інформування присяжних

1. Інформування присяжних:
 - а) важливість створення взаєморозуміння з присяжними;
 - б) створення образу суду присяжних;
 - в) конкретні відомості.
2. Елементи першого контакту суддів з присяжними:
 - а) порядок випадкового добору;
 - б) підстави для виключення осіб зі списку присяжних;
 - в) звільнення від участі в роботі суду.
3. Питання, пов'язані з участю в роботі суду:
 - а) середня тривалість перебування в суді;
 - б) зайнятість у дні проведення судових засідань;
 - в) відносини і з засобами масової інформації.
4. Опис порядку реєстрації.
5. Опис суду, що відбувається в залі:
 - а) на що повинен очікувати присяжний;
 - б) розбіжності між цивільними і кримінальними справами;
 - в) функції судді та присяжних;
 - г) правила поведінки присяжних;
 - д) опис приміщень і обладнання;
 - е) загальні правила проведення наради присяжних;
 - ж) порядок проведення судового засідання;
 - з) приведення до присяги.
6. Обговорення питань оплати послуг присяжного:
 - а) плата присяжному засідателю;
 - б) витрати на транспорт;
 - в) витрати на проживання;

- г) інші витрати;
 - д) час оплати;
 - е) реєстрація присутності.
7. Більш повне інформування присяжних працівниками апарату суду зменшує час, який витрачає суддя в залі суду на роз'яснення ролі присяжних.
8. Періодичний перегляд процесу інформування присяжних:
- а) розгляд суддями порядку орієнтування і використання для цього матеріалів;
 - б) одержання короткої і точної інформації від співробітників суду;
 - в) забезпечення задовільною інформованості присяжних;
 - г) оцінка ставлення присяжних до своїх обов'язків.
9. Створення довідника для присяжних:
- а) відповіді на запитання, що найчастіше ставляться;
 - б) інформація в друкованому вигляді, що відповідає усному орієнтуванню:
 - огляд законодавчих положень, що захищають трудові права присяжних за місцем їх роботи;
 - одержання від присяжних відгуків про довідник;
 - фільми і відеозаписи (створення фільму для орієнтування присяжних: огляд загальної процедури участі присяжних у роботі суду; місцеві особливості; аналіз існуючих фільмів для орієнтування присяжних).

Планування орієнтування присяжних

1. Коли проводити орієнтування:
- а) розклад першого дня, коли суд і сторони перевіряють відповідність присяжних кваліфікаційним вимогам;
 - б) проблеми фінансування.

Послуги і приміщення для присяжних

1. До участі в роботі суду:
 - а) проїзд до приміщення суду;
 - б) автостоянка (якщо вона є).
2. Усередині будинку суду:
 - а) робота в будинку суду;
 - б) недопущення до приміщення сторонніх (представників преси, юристів та інших осіб);
 - в) роздільні приміщення для тих, хто палить і не палить;
 - г) питання харчування;
 - д) наявність туалетних кімнат, гардеробу для верхнього одягу;
 - е) телефони для присяжних;
 - ж) система гучномовного зв'язку;
 - з) відповідні меблі;
 - і) приміщення для збору присяжних (освітлення, вентиляція);
 - к) окреме приміщення для присяжних, відібраних для конкретного засідання;
 - л) буфет для присяжних.
3. Зал суду і дорадча кімната (критерії оцінки):
 - а) достатність зручних місць для присяжних:
 - присяжні повинні мати можливість усе бачити й усе чути;
 - забезпечення можливості робити записи;
 - б) окрема дорадча кімната;
 - в) простота доступу між залом суду і дорадчою кімнатою;
 - г) місце для речових доказів;
 - д) місце для перегляду відеозаписів;

- е) забезпечення безпеки;
- ж) звукоізольоване приміщення.

Порядок забезпечення безпеки присяжних

1. Порядок ідентифікації присяжних (наявність пізнавальних значків).
2. Охорона присяжних у залі суду і під час наради.
3. Конфіденційність імен і адрес присяжних.
4. Порядок надання екстреної медичної допомоги.

Визнання заслуг присяжних

1. Видача грамоти-подяки.
2. Заключна оцінна анкета.

Зберігання документів

1. Які документи зберігати:
 - а) розпорядження присяжних;
 - б) пам'ятні записки присяжних;
 - в) звіти присяжних;
 - г) кваліфікаційні анкети;
 - д) анкети попереднього опитування;
 - е) статистичні звіти;
 - ж) звіти урядовим закладам, платіжні документи;
 - з) списки присяжних.
2. Строки зберігання і знищення документів.
3. Доступ до документів:
 - а) порядок надання публічного доступу до документів;
 - б) періодичні ревізії документів співробітниками суду.

Статистична інформація про організацію роботи присяжних

1. Аналіз даних і результатів.
2. Періодичні звіти про роботу присяжних.
3. Методи поліпшення роботи присяжних.

ДОДАТОК В

Зразок

СУПРОВІДНИЙ ЛИСТ ПРИСЯЖНОМУ

найменування суду

адреса

прізвище, ім'я, по батькові присяжного

телефон

Відповідно до ст. 68 Закону України «Про судоустрій України» Ви внесені до загального списку присяжних на 200__ рік.

У зв'язку з цим Вам належить відповісти на низку запитань анкети.

Закон вимагає достовірних відповідей на всі поставлені запитання.

Суд гарантує таємницю відомостей, поданих Вами в анкеті.

Прохання заповнювати анкету акуратно, друкованими літерами або на друкарській машинці (комп'ютері). Якщо у Вас виникнуть запитання щодо порядку заповнення анкети, а також інші запитання, пов'язані з відбором присяжних, телефонуйте: _____

_____ або звертайтеся в суд за адресою: _____

Заповнивши анкету, запечатайте її в конверт і надішліть до суду за вказаною адресою не пізніше «___» ___ 200__ р.

Зав. канцелярією суду _____

ДОДАТОК Г

Зразок

Анкета присяжного

§1

1. Прізвище, ім'я, по батькові _____
2. Стать _____
3. Дата народження _____
4. Місце постійного проживання (поштова адреса, номер домашнього телефону) _____
5. Рід занять (професія, посада, місце роботи, номер робочого телефону) _____
6. Чи маєте Ви дітей? Якщо так, укажіть кількість і вік _____
7. Чи маєте Ви судимість? Якщо так, укажіть дату вчинення злочину, дату винесення вироку, найменування суду, що виніс вирок, вид і строк покарання _____
8. Чи виносилося відносно Вас судове рішення про визнання недієздатним або обмежено дієздатним? Якщо так, укажіть дату рішення і найменування суду, що виніс рішення _____
9. Чи є Ви в даний момент підозрюваним, тобто чи затримувалися Ви за підозрою у вчиненні якого-небудь злочину? Чи застосовано до Вас один із запобіжних заходів (підписка про невиїзд, поручительство, застава та ін.)? Якщо так, укажіть найменування правоохоронного органу, що застосував відносно Вас запобіжний захід _____
10. Чи є Ви в даний момент обвинуваченим у вчиненні якого-небудь злочину, тобто чи винесено відносно Вас постанову про притягнення як обвинуваченого? Якщо так, укажіть найменування правоохоронного органу, що виніс таку постанову _____

11. Чи володієте Ви українською мовою? Чи можете Ви нею розмовляти, читати, писати (вказати мову судочинства в даній місцевості) _____

12. Чи є у Вас проблеми зі слухом, зором, мовою, інші фізичні або психічні вади, що перешкоджають успішному виконанню обов'язків присяжного? Якщо так, поясніть це нижче або на окремому аркуші.

13. Чи заповнюєте Ви анкету самостійно чи за Вас це робить хтось інший? Нехай вкаже своє ім'я та адресу і причину, чому він надає Вам допомогу в заповненні анкети _____

Свідчу, що всі мої відповіді, наскільки мені відомо, відповідають дійсності.

_____ (дата)

_____ (підпис присяжного)

§2

Згідно зі ст. ст. 67, 70 Закону України «Про судоустрій» за з'явою можуть бути звільнені від виконання обов'язків присяжних до закінчення добору присяжних у конкретній справі такі громадяни України:

- 1) громадяни старше 65 років;
- 2) жінки, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, по догляду за дитиною, а також мають дітей дошкільного або молодшого шкільного віку, дітей-інвалідів, інших хворих або членів сім'ї похилого віку;
- 3) керівники і заступники керівників органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
- 4) особи, які не володіють державною мовою;
- 5) особи, які за своїми релігійними переконаннями вважають для себе неможливим брати участь у здійсненні правосуддя;
- 6) інші особи, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вони посилаються.

Якщо Ви належите до однієї із зазначених категорій і бажаєте одержати звільнення від виконання обов'язків присяжного, вкажіть номер відповідної категорії.

§3

У третій частині анкети перелічені категорії громадян, яких суд може, але не зобов'язаний звільнити від виконання обов'язків присяжного:

- 1) особи старше 60 років;
- 2) особи, відволікання яких від виконання службових обов'язків може завдати істотної шкоди суспільним і державним інтересам (лікарі, вчителі, пілоти авіацій та ін.);
- 3) інші особи, що мають поважні причини (наприклад, хвороба або смерть близької людини, власна хвороба, відрядження, стихійне лихо і неотримання або несвоєчасне отримання за-прошення в суд та ін.).

Якщо Ви належите до однієї із зазначених категорій і бажаєте одержати звільнення від виконання обов'язків присяжного, вкажіть номер Вашої категорії і дайте необхідні пояснення. Вкажіть строк, протягом якого виконання обов'язків присяжного буде для Вас неможливим або небажаним _____.

Суд повідомить Вас про своє рішення щодо Вашого звільнення від виконання обов'язків присяжного. Ваша заява про неможливість або небажання брати участь як присяжного у судовому засіданні не звільняє Вас від обов'язку з'явитися до суду, якщо суд визнає за не-обхідне викликати Вас.

Однак суд у міру можливості візьме до уваги Ваші побажання.

Відповідно до ст. _____ Кодексу України про адміні-стративні правопорушення за нез'явлення без поважної причини за викликом до суду Ви можете бути притягнуті до адміністративної відповідальності.

ДОДАТОК Д

Зразок

Бланк повідомлення суду про звільнення від виконання обов'язків присяжного

найменування суду

Шановний _____

Суд прийняв таке рішення щодо Вашого виклику в судове засідання для виконання обов'язків присяжного.

Варіант 1. Ваше прохання про звільнення від виконання обов'язків присяжного задоволено.

Варіант 2. Ви тимчасово звільняєтесь від виконання обов'язків присяжного до _____.

Про дату виклику в інше судове засідання Ви будете сповіщені судом.

ДОДАТОК Е

Зразок

Бланк повідомлення суду про відмову в звільненні від виконання обов'язків присяжного

найменування суду

Шановний _____

Ваше прохання про звільнення від виконання обов'язків присяжного не може бути задоволене.

Суд повідомить Вас про дату з'явлення в судове засідання.

Зав. канцелярією _____

ЛІТЕРАТУРА

1. Философский энциклопедический словарь.– М.: Политиздат, 1983.– 720 с.
2. Смирнов А. В. Модели уголовного процесса.– СПб.: Наука, 2000.– 224 с.
3. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 т.– СПб.: Альфа, 1996.– Т. 1.– 552 с.
4. Палаузов В. Н. Постановка вопросов присяжным заседателям по русскому праву.– Одесса: Юрист, 1885.– Ч. 1.– 112 с.
5. Bloomstain M. J. Verdict. The juri system.– N. Y., 1968.– P. 1.– 120 p.
6. Кондратчик А. А. Английский суд присяжных: исторические корни и эволюция // Советское государство и право.– 1991.– № 6.– С. 130 – 138.
7. Захожий Л. А., Пошивайлова А. В. Теоретические модели суда присяжных (на Западе и в России).– Владивосток: Изд-во Дальневост. гос. ун-та, 2000.– 78 с.
8. Добровольская С. И. Суд присяжных: Актуальные проблемы организации и деятельности: Дис. ... канд. юрид. наук.– М., 1995.– 232 с.
9. Мокринский С. П. Суд присяжных.– Петербург: Право, 1914.– 256 с.
10. Правовые системы современности / Отв. ред. А. Я. Сухарев.– М.: НОРМА, 2001.– 840 с.
11. Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира: Справочник.– М.: БЭК, 1993.– 300 с.
12. Юзікова Н. С. Суд присяжних в Україні, Росії та США у контексті демократичних засад правосуддя (порівняльний аналіз) // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи.– К; Х.: Юрінком Інтер, 2002.– С. 114 – 116.
13. Чельцов-Бебутов М. А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах.– М.: Юрид. лит., 1957.– 840 с.
14. Гейнце Р. Очерк английского судоустройства в связи с судом присяжных.– СПб.: Право, 1866.– 184 с.
15. Зивс С. А. Современный уголовный суд присяжных в Англии.– М.: Юрид. лит., 1948.– 132 с.

16. Миттермайер К. Европейские и американские суды присяжных. Их деятельность, достоинства, недостатки и средства к устранению этих недостатков. – М.: Право, 1869 – 1871. – Вып. 1 – 2. – 650 с.
17. Полянский Н. Н. Уголовное право и уголовный суд в Англии. – М.: Юридат, 1937. – 350 с.
18. Уолкер Р. Английская судебная система. – М.: Юрид. лит., 1980. – 630 с.
19. Утин Б. Очерк исторического образования суда присяжных в Англии. – СПб.: Право, 1860. – 124 с.
20. Радутная Н. В. Суд присяжных: исторические, социальные и правовые аспекты. – М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1991. – 126 с.
21. Карамзин Н. М. История государства Российского: В XII т. – М.: Наука, 1989. – Т. II. – 480 с.
22. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства. – М.: Право, 1913. – 456 с.
23. Арчер Питер. Английская судебная система. – М.: Изд-во иностр. лит., 1959. – 150 с.
24. Кенигсон А. В. Очерк происхождения и исторического развития суда присяжных в делах уголовных. – Витебск: Изд-во УТИНА, 1871. – 386 с.
25. Шишкін В І. Судові системи країн світу: Навч. посібник: У 3 кн. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 1. – 320 с.
26. Мышленко И. Ф. Проблемы допустимости доказательств в уголовном процессе Англии и США. – М.: Юрид. лит., 1988. – 186 с.
27. Апарова Т. В. Суды и судебный процесс Великобритании. Англия, Уэльс, Шотландия. – М.: Триада, 1996. – 156 с.
28. Пашин С. А. Судебная реформа и суд присяжных. – М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1994. – 104 с.
29. Боботов С. В., Чистяков Н. Ф. Суд присяжных. История и современность. – М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1992. – 104 с.
30. Суд присяжных в Европе и Америке: юридико-политическое издание / Под ред. Н. Ламанского. – Петербург: Право, 1865. – Т. 1. – 484 с.
31. Мідор Деніел Джон. Суді в Сполучених Штатах. – Сент-Пол, Міннесота: Вест Паблішинг К°, 1991. – 84 с.
32. Суд присяжных в уголовном процессе // Материалы международной конференции, май 1999. – Кн. II. – С. 2 – 44.
33. Джинджер Э. Ф. Верховный суд и права человека в США. – М.: Юрид. лит., 1981. – 324 с.

34. Бэрнем Уильям. Суд присяжных заседателей.– М.: МНИМП, 1995.– 128 с.
35. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс США.– М.: Юрид. лит., 1979.– 224 с.
36. Гуценко К. Ф. Основы уголовного процесса США.– М.: БЭК, 1994.– 200 с.
37. Карлен Д. Американские суды: система и персонал. Организация правосудия в США.– М.: Юрид. лит., 1972.– 168 с.
38. Миттермайэр К. А. Суд присяжных в Европе и Америке.– СПб.: Право, 1865.– 405 с.
39. Николайчик В. М. Уголовный процесс США.– М.: Юрид. лит., 1981.– 192 с.
40. Уайнреб Л. Ллойд. Отказ в правосудии. Уголовный процесс США.– М.: Юрид. лит., 1985.– 190 с.
41. Филимонов Б. А. Уголовный процесс США.– М.: Юрид. лит., 1974.– 192 с.
42. Радутная Н. В. Суд присяжных в континентальной системе права // Российская юстиция.– 1995.– № 1.– С. 8 – 10.
43. Чернышев А. Средние века // Всемирная история. Энциклопедия.– М.: БЭК, 1993.– 398 с.
44. Смирнов А. В. Состязательный процесс.– СПб.: Альфа, 2001.– 320 с.
45. Севен Ф. Законодательство Наполеона I.– СПб.: Право, 1870.– 250 с.
46. Духовской М. В. Русский уголовный процесс.– М.: Право, 1905.– 402 с.
47. Чебышев-Дмитриев А. И. Русское уголовное судопроизводство по судебным уставам 20 ноября 1864 года.– СПб.: Право, 1869.– 650 с.
48. Боботов С. В. Вступительная статья к Уголовно-процессуальному кодексу Франции.– М.: Юрид. лит., 1967.– С. 3 – 15.
49. Бутов В. Н. Уголовный процесс Австрии.– Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1988.– 202 с.
50. Бутов В. Н. Суд присяжных в Австрии // Советская юстиция.– 1992.– № 2.– С. 8 – 12.
51. Викторский С. И. Русский уголовный процесс.– 2-е изд., испр. и доп.– М.: Право, 1912.– 402 с.
52. Ключевский В. О. Курс русской истории: Ч. 1 – 2.– М.: Юрид. лит., 1911.– 386 с.
53. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права.– 7-е изд.– Петербург; К.: Право, 1915.– 356 с.
54. Носов Н. Е. Становление сословно-представительских учреждений в России: Изыскание о земской реформе И. Грозного.– Л.: Юриздат, 1969.– 252 с.

55. Дмитриев Ф. М. История судебных инстанций и гражданского судопроизводства от судебногоника до учреждения о губерниях. – М.: Право, 1859. – 354 с.
56. Романов Б. А. Судебник Ивана Грозного: Исторические записки. – М.: Юрид. лит., 1949. – 124 с.
57. Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство: Пособие к лекциям. – 3-е изд., пересмотр. – Петербург: Право, 1916. – 452 с.
58. Викторский С. И. Русский уголовный процесс. – М.: Право, 1912. – 430 с.
59. Джанишев Гр. Эпоха великих реформ. – М.: Право, 1890. – 502 с.
60. Кони А. Ф. О суде присяжных и о суде с сословными представителями // Кони А. Ф. Собрание сочинений: В 8 т. – М.: Юрид. лит., 1967. – Т. 4. – С. 262 – 292.
61. Дейтрих В. Ф. О суде присяжных: вопрос о его реорганизации // Журнал Министерства юстиции. – 1895. – № 6. – Апрель. – С. 12 – 36.
62. Владимиров А. Е. Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разработки доказательств. – Х.: Университ. типогр., 1873. – 320 с.
63. Кони А. Ф. Присяжные заседатели // Советская юстиция. – 1993. – № 17. – С. 17.
64. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 т. – СПб.: Альфа, 1996. – Т. 1. – 556 с.
65. Радутная Н. В. Зачем нам нужен суд присяжных. – М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1995. – 44 с.
66. Арсеньев К. Предание суду. – СПб.: Право, 1890. – 352 с.
67. Михайлова Т. Рассмотрение уголовных дел с участием присяжных заседателей // Законность. – 1994. – № 3. – С. 42 – 48.
68. Суд присяжных в России: Громкие уголовные процессы 1864 – 1917 гг. / Составитель С. М. Казанцев. – Л.: Лениздат, 1991. – 512 с.
69. Ларин А. М., А. Ф. Кони – судебный деятель. – М.: Юрид. лит., 1988. – 56 с.
70. Ларин А. М. Из истории суда присяжных в России. – М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1994. – 60 с.
71. Миттермайер К. А. Европейские и американские суды присяжных. Их деятельность, достоинства, недостатки и средства к устранению этих недостатков. – М.: Д. Дриль, 1869 – 1871. – Вып. 1 – 2. – 560 с.
72. Карнозова А. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления. – М.: NOTA BENE, 2000. – 366 с.

73. Футей Б. Становлення правової держави: Україна 1991 – 2001 роки.– К.: Юрінком Інтер, 2001.– 288 с.
74. Лисенков С. Суд присяжних в Україні // Вісник прокуратури.– 2001.– № 3.– С. 75 – 78.
75. Зыков В. Суд присяжных: напрасные ожидания // Российская газета.– 1999.– 22 сент.
76. Карнозова Л. М. К проекту исследовательской инфраструктуры судебных инноваций // Состязательное правосудие. Труды научно-практических лабораторий. Вып. 1. Ч. I – II. / Отв. редакторы: С. А. Пашин, Л. М. Карнозова.– М.: НОРМА, 1996.– С. 7 – 21.
77. Шурыгин А. За пять лет суд присяжных дошел до девяти регионов // Российская юстиция.– 1998.– № 12.– С. 5 – 6.
78. Мельник В. В. Искусство доказывания в состязательном уголовном процессе.– М.: Дело, 2000.– 496 с.
79. Марочкин И. Е. Судебная власть как социальная ценность // Матеріали наукової конференції «Конституція України – основа модернізації держави та суспільства» / Упорядники Ю. М. Грошевий, М. І. Панов.– Х.: Право, 2001.– С. 336 – 337.
80. Зеленецкий В. С. Компетентность специалиста (О теоретической компетентности практиков и практической компетентности теоретиков) // Весы Фемиды.– 2000.– № 4 (16).– С. 47 – 58.
81. Клеандров М. И. Статус судьи.– Новосибирск: Наука, 2000.– 444 с.
82. Насонов С. А. Судебное следствие в суде присяжных: особенности и проблемные ситуации (теория, законодательство, практика): Дис. ... канд. юрид. наук.– М., 1999.– 220 с.
83. Пашин С. А. Законодательство о суде присяжных как средство судебной реформы // Советская юстиция.– 1993.– № 11.– С. 2.
84. Пашин С. А. Закон о суде присяжных как средство судебной реформы// Советская юстиция.– 1993.– № 24.– С. 3.
85. Тарасов А. А. Единоличное и коллегиальное в уголовном процессе: правовые и социально-психологические проблемы.– Самара: Изд-во «Самарский университет», 2001.– 312 с.
86. Соколов А. Н. Правовое государство: от идеи до ее материализации.– Калининград: Янтарь, 2002.– 456 с.
87. Ларин А. М. Иного пути для нас нет. Открытое письмо противникам суда присяжных // Российская юстиция, 1999.– № 2.– С. 8 – 10.

88. Красникова В. Следствие после приговора // Огонек.- 1996.- № 39. - С. 31 - 32.
89. Кислов А. Присяжные оправдатели // Известия.- 1998.- 15 окт.
90. Кислов А. Финансовая петля для суда присяжных // Российская юстиция.- 1999.- № 5.- С. 5 - 7.
91. Суд присяжных. Пять лет спустя. Дискуссии / Под ред. Л. М. Карнозовой.- М.: Общественный центр содействия реформе уголовного правосудия МЮ РФ, 1999.- 210 с.
92. Суд продажных // Версия.- 2001.- № 42 (166).- С. 16.
93. Карнозова Л. М. Суд с участием присяжных заседателей // Судебная реформа: проблемы и перспективы.- М.: НОРМА, 2001.- С. 182 - 195.
94. Рассмотрение дел судом присяжных: Научно-практическое пособие / Отв. ред. В. М. Лебедев.- М.: Юрид. лит., 1998.- 288 с.
95. Фукс В. Суд и полиция.- М.: Право, 1891.- 320 с.
96. Чубинский М. П. Современная борьба взглядов за и против суда присяжных и реформаторские попытки в этой области.- К.: Юрист, 1897.- 204 с.
97. Кони А. Ф. Судебная реформа и суд присяжных // Кони А. Ф. Собрание сочинений: В 8 т.- М.: Юрид. лит., 1967.- Т. 4.- С. 201 - 222.
98. Петрухин И. А. Правосудие: время реформ.- М.: Наука, 1991.- 120 с.
99. Гаврилин Г. Г. Объективизация доказательств как фактор повышения эффективности суда присяжных: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.- Екатеринбург, 2000.- 18 с.
100. Абдрахманов Р. Не поторопились ли мы? // Российская юстиция.- 1995.- № 12.- С. 12.
101. Садыков Ф. Я против суда присяжных // Российская юстиция.- 1997.- № 1.- С. 5 - 6.
102. Карнозова Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования.// Государство и право.- 1997.- № 10.- С. 50 - 58.
103. Рустамов Х. У., Безнасюк А. С. Судебная власть.- М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.- 456 с.
104. Уразгильдеев А. Присяжные в уголовном судопроизводстве Англии и США // Советская юстиция.- 1990.- № 2.- С. 21 - 23.
105. Мельник В. В. Коллегия присяжных заседателей как субъект коллективного решения вопросов о виновности (социально-психологические аспекты) // Государство и право.- 2000.- № 1.- С. 26 - 34.

106. Лебедев В. М. Судебная власть в современной России: проблемы становления и развития. – СПб.: Лань, 2001. – 384 с.
107. Кони А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе // Кони А. Ф. Собрание сочинений: В 8 т. – М.: Юрид. лит., 1967. – Т. 4. – С. 33 – 69.
108. Толстой А. Н. Воскресение. – М.: Худ. лит., 1958. – 524 с.
109. Бобрищев-Пушкин А. М. Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных. – М.: Право, 1896 – 676 с.
110. Магун А. В., Краснопольский И. А. Судья-профессионал в суде присяжных (социально-психологическая характеристика) // Состязательное правосудие. – 1994. – Вып. 1. – Ч. 2. – С. 393 – 420.
111. Погодин С. Б. Обвинение в суде присяжных в российском уголовном процессе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2001. – 24 с.
112. Защитник в суде присяжных / Отв. ред. Н. В. Радутная. – М.: ИГП РАН, 1997. – 150 с.
113. Воскресенский В. Участие прокурора в формировании коллегии присяжных заседателей // Законность. – 1994. – № 3. – С. 18 – 20.
114. Маркова А. К. Психология профессионализма. – М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1966. – 252 с.
115. Прошевой Ю. М. Проблемы формирования судебного убеждения в уголовном судопроизводстве. – Х.: Вища шк., 1975. – 144 с.
116. Басков А. Д. Третья власть в России: Книга вторая – продолжение реформ. – М.: Юрайтинформ, 2002. – 280 с.
117. Алексеева Л. Б., Радутная Н. В. Предупреждение судебных ошибок, обусловленных обвинительным уклоном в деятельности судов первой и кассационной инстанций: Пособие для судей. – М.: МЮ СССР, 1989. – С. 4 – 45.
118. Резник Г. М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. – М.: Юрид. лит., 1977. – 148 с.
119. Вицин С. Е., Куцова Э. Ф., Ларин А. М. и др. Концепция уголовно-процессуального законодательства Российской Федерации // Государство и право. – 1992. – № 8. – С. 26 – 32.
120. Мизулина Е. Б. Независимость суда еще не есть гарантия правосудия // Государство и право. – 1992. – № 4. – С. 56 – 62.
121. Васильев В. А. Юридическая психология. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 96 с.
122. Романов В. В. Юридическая психология. – М.: НОРМА, 1999. – 550 с.

123. Бохан В. Ф. Формирование убеждений суда. – Минск: Изд-во БГУ, 1973. – 152 с.
124. Морщакова Т. Г. Психологические истоки судебных ошибок // Эффективность правосудия и проблема устранения судебных ошибок / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 30 – 54.
125. Пашин С. А. Возможности и пути сокращения тюремного населения // Человек и тюрьма. – М.: Общественный Центр содействия реформе уголовного правосудия МЮ РФ, 1999. – С. 28 – 40.
126. Осипова Н. П. Соціальні фактори підвищення ефективності правосуддя // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи. – К.; Х.: Юрінком Інтер. – С. 136 – 139.
127. Онищук Н. Судебно-правовая реформа: будут ли даны ответы на вызовы времени // Голос Украины. – 2003. – № 59 (93059). – 27 марта.
128. Алиев Т. Т., Громов Н. А., Макаров А. В. Уголовно-процессуальное доказывание. – М.: Книга сервис, 2002. – 128 с.
129. Карнозова А. М. О суде присяжных (психологические аспекты реформирования) // Становление судебной власти в обновляющейся России. – М.: ИГП РАН, 1997. – С. 30 – 49.
130. Футей Б. Роль суда присяжных за Конституцією України (в аспекті порівняльного аналізу) // Становлення правової держави: Україна 1991–2001 роки. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 61 – 68.
131. Сибилева Н. В., Хотенец В. М. Первый закон диалектики или сколько нужно проектов для принятия одного закона о судоустройстве // Закон и бизнес. – 1998. – 10 дек.
132. Демичев А. А. Перспективы российского суда присяжных // Государство и право. – 2002. – № 11. – С. 101 – 104.
133. Ершов В. Административное судопроизводство: первые шаги // Советская юстиция. – 1993. – № 4. – С. 4.
134. Темушкин О. И. Очередной популистский трюк // Российская юстиция. – 1994. – № 1. – С. 35.
135. Петрухин И. А. Состязательность и правосудие // Государство и право. – 1994. – № 10. – С. 136.
136. Российская газета. – 1999. – 10 февр.
137. Немытина М. В. Российский суд присяжных. – М.: БЕК, 1995. – 218 с.
138. Гуценко К. Ф., Головкин Л. В., Филимонов Б. А. Уголовный процесс западных государств. – М.: Зерцало, 2001. – 480 с.

139. Бойков А. Д. Идеология и реалии судебно-правовой реформы // Научная информация по вопросам борьбы с преступностью. – 1993. – № 144. – С. 23 – 41.
140. Головки А. В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве. – СПб., 2002. – 544 с.
141. Владимиров Л. Е. Уголовный законодатель как воспитатель народа. – М.: Право, 1903. – 152 с.
142. Палаузов В. Н. К вопросу о форме участия народного элемента в уголовной юстиции. – Одесса: Книжный дом, 1876. – 124 с.
143. Судебная власть / Под ред. И. А. Петрухина. – М.: ТК «Велби», 2003. – 720 с.
144. Немов Р. С. Психология. – М.: Владос, 1994. – 250 с.
145. Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М. Психология малой группы: теоретические и прикладные аспекты. – М.: Из-во МГУ, 1991. – 288 с.
146. Андреева Г. М. Социальная психология. – М.: Аспект – Пресс, 1996. – 520 с.
147. Майерс Д. Социальная психология. – СПб.: Питер, 1997. – 550 с.
148. Ломов Б. Ф. Социальная психология: История. Теория. Эмпирические исследования. – Л.: Изд-во АГУ, 1979. – 402 с.
149. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. – М.: Политиздат, 1982. – 352 с.
150. Воскресенский В., Коньшева А. Количество склонно переходить в качество // Российская юстиция. – 1996. – № 12. – С. 11 – 12.
151. Парыгин Б. Д. Социальная психология: Проблемы методологии, истории и теории. – СПб.: ИГУП, 1999. – 302 с.
152. Настольная книга прокурора. – М.: НИИ проблем укрепления законности и правопорядка; Изд-во «Эксилит», 2002. – 850 с.
153. Соединенные штаты Америки: конституция и законодательные акты. – М.: НОРМА, 1999. – 650 с.
154. Douglas W. We are the judges. – N. Y., 1996, P. I. – 502 p.
155. Устав уголовного судопроизводства Франции / Пер. М. А. Неклюдова. – СПб.: Право, 1860. – 350 с.
156. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Под ред. А. В. Смирнова. – СПб.: Питер, 2003. – 1008 с.
157. Офіційний вісник України. – 2001. – № 2. – С. 46 – 52.

158. Куценко К. Ф., Добровольская С. И. Требования, предъявляемые к присяжным заседателям // Советская юстиция.– 1993.– № 10.– С. 14 – 15.
159. Радутная Н. В. Суд присяжных в зарубежных правовых системах // Советская юстиция.– 1993.– № 4.– С. 4 – 5.
160. Сергиевский Н. Д. О суде присяжных.– М.: Право, 1875.– 70 с.
161. Ершов В. А. Альтернативное судопроизводство: первые шаги // Советская юстиция. – 1993. – № 2. – С. 3.
162. Демичев А. Военный суд присяжных // Законность.– 1997.– № 8.– С. 56 – 58.
163. Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Под общ. ред. В. М. Лебедева.– М.: Спарк, 2002.– 992 с.
164. Духовской М. В. Уголовный процесс.– М.: Право, 1908.– 450 с.
165. Локвуд Р. Без компьютера как без рук // Советская юстиция.– 1993.– № 19.– С. 25.
166. Суд присяжных: Пособие для судей / Науч. редактор Стивен Тэймен.– М.: Рос.правовая академия МЮ РФ, 1994.– 136 с.
167. Кони А. Ф. Присяжные заседатели // Советская юстиция.– 1993.– № 17.– С. 15.
168. Поспеева А. Г. Рекомендации для работников администрации края, области, района, города и суда по работе с присяжными заседателями // Рассмотрение дел судом присяжных / Отв. ред. В. М. Лебедев.– М.: Юрид. лит., 1998.– 288 с.
169. Гомьем Д., Харрис Д., Зваак А. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика.– М.: МНИМП, 1998.– 600 с.
170. Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т. / Под ред. В. А. Туманова.– М.: НОРМА, 2000.– 856 с.
171. Радутная Н. В. Присяжный заседатель в уголовном процессе // Российская юстиция.– 1994.– № 3.– С. 2.
172. Петрухин И. А. Состязательность и правосудие // Государство и право.– 1994.– № 10.– С. 135.
173. Суд присяжных: особенности функционирования и научно-практическое обеспечение: Учеб.-метод. семинар // Государство и право.– 1995.– № 2.– С. 13– 135.
174. Кони А. Ф. Судебные речи.– СПб.: Право, 1905.– 386 с.

175. Білоусенко В. Г., Пилипчук П. П. Суд присяжних: яким йому бути? // Суд присяжних у кримінальному процесі.– К.: Верховний Суд України, 1999.– С. 120 – 125.
176. Михайлов П. А. Суд присяжных во Франции.– СПб., 2004.– 428 с.
177. Десницкий С. Е. Избранные произведения.– М.: Спарк, 2001.– Т. 1.– 356 с.
178. Зарудный С. И. Общие соображения о составе уголовного суда // Работы о преобразовании судебной части в России.– СПб., 1862.– 256 с.
179. Работы о преобразовании судебной части в России.– Т. 2 – 3.– СПб., 1862.– 224 с.

Наукове видання

РУСАНОВА Ірина Олександрівна

**СУД ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ**

Монографія

Підписано до друку 30.09.2005 р. Формат 60 x 84/16. Папір офсетний.
Гарнітура WarnockPro. Друк різнографічний. Ум.-друк. арк. 10,73.
Обл.-вид. арк. 11,3. Наклад 500 прим. Зам. № 5.

Видавничий Дім «ІНЖЕК»
61001 Харків, пр. Гагаріна, 20. Тел. (057)703-40-21, 732-09-59.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів
видавничої діяльності ДК № 1219 від 03.02.2003 р.
Надруковано у ВД «ІНЖЕК», м. Харків, пр. Гагаріна, 20.

І. О. Русанова

Суд присяжних в Україні

**проблеми становлення
та розвитку**

Вперше в Україні на монографічному рівні на основі Конституції і законів України, із використанням норм міжнародного права, законодавства зарубіжних держав, а також аналізу правозастосовної практики розроблено концептуальні засади формування і функціонування суду присяжних, визначено новий науковий напрямок у дослідженні проблем судового захисту прав людини, соціальних умов і державно-правових гарантій діяльності суду присяжних.

Для наукових і практичних працівників, студентів юридичних вищих навчальних закладів.

ISBN 966-392-015-7

9 789663 920153

INJEK